

STIJN DEKKER

AAN DEN RAND VAN DEN ONDERGANG

OOGSTMAAND 1914

*Pers, politiek en neutraliteit rond de uitbraak
van de Eerste Wereldoorlog.*

Masterscriptie Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief

Begeleider: Duco Hellema

Inhoudsopgave

“Some damned foolish thing on the Balkans...”	1
Historiografie	5
Nederland als neutrale natie	11
Balanceren tussen Londen en Berlijn.....	14
Internationale vrede en de rol van Nederland in de wereldpolitiek.....	18
Militair	19
Kabinet Cort van der Linden.....	21
Het dagblad en de Nederlandse maatschappij	23
Ontwikkeling van de pers in Nederland.....	23
Grote kranten.....	26
Manufacturing consent?.....	30
Het kruisvat explodeert: juli – september 1914	33
Van vorstenmoord tot wereldbrand.....	34
Nederland verklaart zich Neutraal.....	38
Dagen van Spanning in de Nederlandse dagbladpers.....	40
Op zoek naar samenhang in de chaos.....	40
Oorlog.....	45
De houding van Engeland.....	46
Ingesloten.....	51
Hoe de politiek de pers neutraal wilde houden	57
Verontrustende geruchten.....	57
Zelfbeperking.....	63
De Objectiviteit van De Nieuwe Rotterdamsche Courant.....	65
“Is De Telegraaf een ... Engelsche krant?”.....	72
Nasleep.....	78
Conclusie	81
Appendix: Digitale analyse berichtgeving 1914.....	85
Literatuur en bronnen	89

“Some damned foolish thing on the Balkans...”

Op 15 juni 1914 kwam in Albanië een Nederlandse officier, majoor Thomson, om het leven.¹ Het nieuws over zijn dood leidde tot grote publieke verontwaardiging in Nederland.² Albanië was in 1912 onafhankelijk gemaakt van Turkije om de ambities van Italië in de regio in te dammen en op uitnodiging van de nieuwe vorst, Wilhelm von Wied, was een aantal ervaren Nederlandse officieren, onder wie de omgekomen majoor, bezig met de oprichting van de gendarmerie. Thomson genoot onder het Nederlandse volk een aanzienlijke populariteit. Hij werd, zo meldden verschillende kranten, op verraderlijke wijze vermoord, korte tijd nadat hij een Italiaanse huurling gevangen had genomen.

Nederland vervulde een bijrol bij de stabilisering van wat wel het Kruitvat van Europa werd genoemd. Dat kruitvat, de Balkan - zo omschreef Otto von Bismarck naar aanleiding van het congres van Berlijn in 1888 - werd omringd door een groep 'sigaar-rokende' vorsten en politici. Eén vonk van deze kettingrokers kon leiden tot een explosie van geweld, die mogelijk heel Europa zou verwoesten. Nederland had veel te verliezen als er een 'Algemeen Europese oorlog' zou uitbreken. Het land had veel van de economische en politieke voorspoed te danken aan een stijgend aandeel in de internationale handel en goede banden met de grote Europese mogendheden.

Voor deze goede banden had Nederland zich gespecialiseerd in het *vermijden* van conflicten. De bevordering van de Nederlandse handelsbelangen ging jarenlang hand in hand met een zeer strikt geïnterpreteerde internationale 'zelfstandigheid'. Met een nieuwe eeuw in zicht en een groeiend nationaal zelfvertrouwen, werd voorzichtig toegegeven aan het verlangen om een meer actieve rol binnen het internationale statenstelsel te kunnen vervullen. Vanaf 1899 kregen verschillende vredesinitiatieven, schoorvoetend, Nederlandse steun. Hieronder viel - wat enigszins anachronistisch - de *traningsmissie* in Albanië genoemd zou kunnen worden. De dood van Thomson hield begin juli de Nederlandse gemoederen meer bezig dan het feitelijke “damned foolish thing on the Balkans”³ waar Bismarck voor had gewaarschuwd en dat zich slechts dertien dagen later zou voltrekken.

De moord op Franz Ferdinand op 28 juni in Sarajevo gaf de Europese mogendheden de gelegenheid zich in een verwoestende wereldwijde oorlog te stortten. Nederland verklaarde zich neutraal en het lukte om als één van tien landen buiten deze Eerste Wereldoorlog te blijven. Dat Nederland zulk een koers kon varen wordt door een belangrijk deel van de

¹ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort II*, 612. / ook in: Ritter, *donkere poort*.

² Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, (Amsterdam 2005) 40-41.

³ Winston Churchill, *The World Crisis I 1911-1914*, (Londen 1932) 207.

historici beschouwd als een resultaat van de strategische keuzes van de beligerenten.⁴ Zowel de Duitse als de Britse legers hadden Nederland in korte tijd onder de voet kunnen lopen. Als deze aanname waar is, dan hadden de Nederlandse bewindslieden vier jaar lang de internationale arena de rug kunnen toekeren en de diplomatieke betrekkingen voor de duur van de oorlog met alle mogelijkheden kunnen opschorten. Dat gebeurde uiteraard niet.

De Nederlanders zouden zich niet achter hun grenzen verschuilen tot de orkaan van geweld was uitgeraasd. Het betekende ook niet dat alles bij het oude bleef of dat de maatschappelijke ontwikkelingen die het gevolg waren van de oorlog volledig aan Nederland voorbij gingen. De oorlogssituatie dwong Nederland een *actieve* neutraliteitspolitiek te voeren en hoewel de uiteindelijke grote besluiten in Berlijn, Parijs en Londen werden genomen, hadden Den Haag en Amsterdam ook enkele touwtjes in handen. De kwesties waar de Nederlandse politici en diplomaten mee te maken kregen, waren hoofdzakelijk van militaire en economische aard. Een andere, wellicht minder voor de hand liggende kopzorg voor de bestuurders was de houding van de Nederlandse pers. De berichtgeving in de nationale media was een verschijnsel aan de zijlijn van de internationale betrekkingen, maar in een internationale atmosfeer waarin één moordaanslag kon leiden tot allesomvattend conflict, geenszins te verwaarlozen.

Er is oorlog, met de wapenen niet allen, maar ook met de pen.

De strijdende partijen beoorlogen elkander met berichten,
zoo goed als met geweerkogels en granaat-kartetsen."

- *NRC, 10 augustus 1914.*

De Eerste Wereldoorlog was volgens Nial Ferguson de eerste 'media-oorlog' in de geschiedenis.⁵ Voor het eerst werd de pers gebruikt als een wapen in de strijd. In de grote Europese staten die bij de oorlog werden betrokken, is de pers één van de elementen die de loop van de oorlog mede hebben bepaald. Politici bemoeiden zich actief met de uitlatingen in kranten en tijdschriften. Censuur- en propagandabureaus schoten als paddestoelen uit de grond. De statelijke dwang was echter beperkt en de censuur niet bijzonder effectief. Kritiek was met omwegen mogelijk, maar grote delen van de journalistiek schaarden zich zo goed als vrijwillig achter het belang van hun oorlogvoerende staat. Onvermijdelijk ging deze steun ten koste van het klassieke journalistieke streven naar *kritische* en *waarheidsgetrouwe* berichtgeving. Tegelijkertijd heeft de perssteun bijgedragen aan de

⁴ Marc Frey, *Der Erste Weltkrieg un die Niederlande, Ein neutrales Land im politischen un wirtschaftlichen Kalkül der Kriegsgegner*, (Berlijn 1998). *Passim*.

⁵ Niall Ferguson, *he Pity of War. 1914 – 1918*, (Londen 1998) 212.

totstandbrenging voor de ongekende offers die de moderne industriële staten voor hun overleven moesten brengen.

In dit onderzoek wordt de vraag beantwoord welke rol de *Nederlandse pers* vervulde als onderdeel van een politiek-maatschappelijk stelsel waarvoor het van levensbelang was om de neutraliteit ten koste van *alles* te bewaken. Welke keuzes werden er door politici en redacties gemaakt, *waarom* werden deze gemaakt en wat is de relatie tussen het handelen van politiek en pers?

Om een antwoord te kunnen geven op deze vragen zijn twee *historische perspectieven* gecombineerd. De eerste is een *politieke* beschrijving van de ontwikkelingen in de zomer van 1914. Deze ontwikkelingen zullen beschreven worden aan de hand van politiek en diplomatiek bronnenmateriaal. Daarvan is een overzicht uitgebracht in een Rijks-Geschiedkundige Publicatie, in 1972 uitgegeven en samengesteld door door C. Smit. In 2009 is het werk digitaal ontsloten door het Instituut Nederlandse Geschiedenis.⁶ Wat betreft stellingname van de Nederlandse dagbladpers zal nadrukkelijk gekeken worden naar de berichtgeving in een vijftal invloedrijke Nederlandse kranten; *De Telegraaf*, *Het Centrum*, *Het Volk*, *De NRC* en *Het Nieuws van den dag*. In 1914 de vijf meest wijd verspreide Nederlandse dagbladen. Ook hierbij is in belangrijke mate gebruik gemaakt van gedigitaliseerd materiaal, *namelijk* het *pilot project* Historische Kranten in Beeld van de Koninklijke Bibliotheek⁷

De keuze voor deze benadering van twee ogenschijnlijk gescheiden werelden; die van de 'beleids sfeer' en die van de 'journalistiek', binnen een masterscriptie voor Internationale Betrekkingen in Historisch perspectief, is gemaakt omdat studie naar internationale betrekkingen zich dikwijls *beperkt* tot de kringen die direct zijn betrokken bij de uitvoering van de internationale politiek. Dit leidt tot een abstracte benadering, waarin staten in plaats van diplomaten worden gezien als de relevante internationale actor en de achterliggende structuren waarvan zij deel uitmaken als onveranderlijke gehelen, in plaats van complexe stelsels die constant in ontwikkeling zijn. Ook kan de indruk ontstaan dat internationale politieke besluitvorming zich afspeelt binnen de spreekwoordelijke politieke kaasstolp - een afgesloten 'beleidswereld'. Door het onderzoeksveld te verbreden zal worden aangetoond dat die 'kaasstolp' als dusdanig niet bestaat en dat er altijd dynamiek is tussen internationaal-politiek handelen en het onderliggende stelsel.

De keuze voor de Eerste Wereldoorlog als tijdvak verdient eveneens nadere verantwoording. Naast de lange tijd gebrekkige bestudering van deze periode in de

⁶ Instituut Nederlandse Geschiedenis, *Documenten Buitenlandse Politiek 1914 – 1919*, <http://www.inghist.nl/retroboeken/bupo14-19/>

⁷ Koninklijke Bibliotheek, *Historische Kranten in Beeld*, <http://kranten.kb.nl>

Nederlandse geschiedenis, waar in het volgende hoofdstuk verder op in zal worden gegaan, is het onderwerp ook onderbelicht in de context van de Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen. Ten eerste is er zeer weinig onderzoek binnen de GIB dat zich exclusief richt op de periode van voor 1945.⁸ Hiermee beperken GIB-historici zichzelf omdat veel politiek relevante bronnen een openbaringstermijn van vijftig jaar of meer hebben. Zelfs op het moment van dit onderzoek zijn bijvoorbeeld de Koninklijk Huis-archieven van de periode nog niet vrijgegeven. Wil een onderzoeker volledig begrijpen waarom bepaalde keuzes worden gemaakt, dan zijn de documenten die het langst 'geheim' worden gehouden wellicht het meest relevant. Als de geschiedenis van de Internationale betrekkingen zich enkel richt op 'recent events', begrijpen we maar een zeer beperkt deel van wat er zich voor onze ogen afspeelt.

Onderzoek naar het tijdvak van de *Eerste Wereldoorlog* is verder van belang omdat in die jaren de grondslagen zijn gelegd voor het functioneren van de politiek in de 20ste eeuw. Er lijkt de indruk te bestaan dat pas met de opkomst van radio en televisie als massamedium bij beleidsmakers het besef is gegroeid van de invloed van 'de pers' als maatschappelijke factor (en daarmee samenhangend die van de publieke opinie) in de internationale politiek. Door de invloed van *het nieuws* in dit onderzoek centraal te stellen, is het de bedoeling te laten zien dat het fenomeen, dat wel 'de CNN-factor' genoemd is,⁹ een lange historische ontwikkeling heeft doorgemaakt en daarmee ook veranderlijk is als ieder politiek fenomeen.

---

⁸ Van de 71 Internationale Betrekkingen scripties die in het afgelopen jaar gepubliceerd werden op Igitur, gaan er 3 exclusief over het tijdvak vóór de 1945. Waarvan maar liefst één over de periode voor 1923.

⁹ Peter Malcontent "De CNN-factor. Humanitaire interventie en da macht van de Massamedia." in: Hellema, D., en H. Reiding, *Soevereiniteit en Humanitaire interventie, de geschiedenis van een tegenstelling*. (Amsterdam 2004.)

Historiografie

De Eerste Wereldoorlog was, zoals hierboven reeds is aangehaald, lange tijd een nauwelijks ontgonnen terrein van de nationale geschiedschrijving. Het gebrek aan interesse voor deze oorlog is begrijpelijk als we het conflict van 1914-1918 beschouwen in relatie tot de welhaast op de vierkante millimeter bestudeerde oorlog, die Nederland in tussen 1940 en 1945 teisterde. Er lijken weinig concrete *lessen* te trekken uit de in mei 1940 opnieuw gevoerde neutraliteitspolitiek. Deze bracht geen redding en is in de tweede helft van de 20ste eeuw, met de opbouw van een vreedzame Europese gemeenschap en een Atlantisch bondgenootschap, publiekelijk overboord gezet. De Tweede Wereldoorlog had Nederland vele malen harder geraakt en de politieke structuren ingrijpend veranderd. Daarom was dit lange tijd een meer relevante onderzoeksperiode.

Wellicht is er ook een meer banale verklaring voor de beperkte interesse. De 'spanning en sensatie' van de Grote Oorlog is wat Nederland betreft minimaal. Een dansende dubbelspion uit Leeuwarden, een handvol gekelderde transport-schepen (waarvan de meerderheid van de bemanning het dan ook nog eens overleefde), een kleine Amsterdamse cocaïne-fabriek en enkele vrijwilligers aan het West-front daargelaten, heeft het *Nederlandse* aandeel in de 'wereldkrijg' van 1914-1918 nooit echt tot de populaire verbeelding *kunnen* spreken en daarmee slechts een kleine groep academici op jonge leeftijd warm gemaakt voor onderzoek naar de Nederlandse situatie.

Recente publicaties over de periode leggen grote nadruk op de jaren 1914-1918 als een gapend gat in de geschiedenis van Nederland. Het gerucht gaat hierbij zelfs, dat het hoofdstuk over de Eerste Wereldoorlog in de planning voor het schrijven van de meest recente versie van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (1977-1982?) in eerste instantie over het hoofd zou zijn gezien. Pas kort voor de deadline zou het aan het werk zijn toegevoegd.¹⁰ In het midden gelaten wat er van die geruchten waar is, feit is dat het hoofdstuk in de vijftien delen van de lijvige *AGN* slechts *twaalf* pagina's telt. Gebrek aan interesse betekent echter nog geen desinteresse; het gapende gat is dan ook *iets* minder groot dan een historicus (die bij dit soort betogen toch ook vakgenoten warm wil maken voor het onderzoek ofwel zijn eigen uniciteit en vindingrijkheid wil benadrukken) graag doet voorkomen. Wat er in Nederland geschreven is over de eigen rol in de Eerste Wereldoorlog, is in drie perioden onder te verdelen.

---

¹⁰ Piet de Rooy in: Maartje M. Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral, The Netherlands in the First World War, 1914 – 1918*. (Amsterdam, 2006.) 15.

De eerste periode is die van het interbellum. Veel van het werk uit deze periode is geproduceerd door journalisten of direct betrokken bewindspersonen die hun eigen plek in de geschiedenis wilden veiligstellen. Minister van Financiën Treub had al tijdens de oorlog, nadat hij vanwege een conflict met de Tweede Kamer (over de ontwerp-Ouderdomswet) moest aftreden, zijn *herinneringen* aan deze periode op papier gezet. Een boek dat in die dagen zeer goed bleek te verkopen, aldus de minister.¹¹ Na de oorlog vervaardigde Treub daarom een nieuwe versie. Dit werk behelsde vooral de beleving van één individuele gezagsdrager. Een van de eerste en meest interessante algemene overzichten van de periode werd geschreven door NRC-journalist Pierre Henri Ritter. Zijn tweedelig werk, *De Donkere Poort*, verscheen 1931. Dit werk is een ooggetuigenverslag van de ontwikkelingen in Nederland en bevat veel 'vergeten' gebeurtenissen. Een eerste historisch werk, verscheen enkele jaren later, in 1935. Charlotte van Manen publiceerde toen haar omvangrijk werk over het reilen en zeilen van de *Nederlandse Overzeese Trustmaatschappij*, de organisatie die de Nederlandse handelsbelangen tijdens de oorlog had behartigd. Acht boekdelen die, om het maar in de woorden van Paul Moeyes te zeggen, “hoge eisen stellen aan het doorzettingsvermogen van de lezer”.¹²

Na 1945 is de aandacht voor de rol van Nederland in de Grote Oorlog in alle aspecten overtroffen door die voor het geweld van de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de *Koude Oorlog*-periode werd enkel nog studie gedaan door een handvol specialisten. Door de jurist en historicus C. Smit is het meest indrukwekkende na-oorlogse werk verzet. In de jaren zeventig verschijnt zijn reeks, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, waarin Smit de ambtelijke gang van zaken in drie boekdelen ontleedt. Het werk is zeer gedetailleerd, maar voornamelijk geconcentreerd op de diplomatieke kant van de buitenlandse betrekkingen van Nederland. Het wordt daardoor gekenmerkt door een vrij rigide ambtelijke benadering en bijbehorend taalgebruik. Ander pionierswerk dat door Smit is verzet is een diepgravende Rijks Geschiedkundige Publicatie van al het relevante diplomatieke bronnenmateriaal tussen 1914 en 1919 (in 2009 gedigitaliseerd door het Instituut Nederlandse Geschiedenis). Na het werk van Smit is het lang stil gebleven.

Een proefschrift van de bestuurskundige Pruntel, *Bereiken wat Mogelijk is*, is in 1995 het eerste teken dat er weer enig leven zit in de Nederlandse academische interesse voor de Eerste Wereldoorlog. In 2001 is, om onduidelijke redenen, de aandacht voor de Eerste Wereldoorlog in Nederland, explosief gestegen. De nieuwe aandacht voor Nederland en de Grote Oorlog uitte zich in vier overzichtswerken.

---

¹¹ M. W.F. Treub, *Oorlogstijd: herinneringen en indrukken*, (Amsterdam 1916).
Herinneringen en overpeinzingen van Mr. M.W.F. Treub, (Amsterdam 1931).

¹² Paul Moeyes, *Buiten Schot*, (Amsterdam 2001). 11.

Als eerste grote publicatie verscheen er in 2001 *Buiten Schot*, van de reeds eerder genoemde Paul Moeyes. Het is in zekere zin het eerste échte *Nederlandse* standaardwerk over de periode. Moeyes beschrijft de oorlog in al haar facetten. Van de Nederlandse internationale positie in de aanloop naar de oorlog tot de Nederlandse Anti Oorlogsraad en andere maatschappelijke ontwikkelingen. Het werk van Moeyes is in belangrijke mate een wetenschappelijk werk voor een groot publiek, met de bijbehorende positieve en negatieve kanten. Het is vlot geschreven en geeft een allesomvattend beeld van de periode. *Buiten Schot* schiet echter ernstig te kort wat betreft de annotatie van sommige vergaande beweringen.

In datzelfde jaar verscheen van de aan de in Amerika werkzame PhD. Hubert P. van Tuyll van Serooskerken, *API API, The Netherlands and World War I*. Het werk van Van Tuyll toont aan dat Nederlandse politici, in tegenstelling tot wat door eerdere (buitenlandse) auteurs beweerd is,¹³ wel degelijk een belangrijk aandeel heeft gehad in de handhaving van haar eigen neutraliteit.¹⁴ In het bijzonder doelt hij daarbij op de kopzorgen die de opstelling van het Nederlandse leger gaf bij het maken van de aanvalsplannen in Duitsland en het succesvolle diplomatieke beleid dat Nederland voerde om tijdens de oorlog “te navigeren tussen Scylla en Charybdis”.¹⁵ Volgens de auteur was dit een beleid dat Nederland zelfs na de ineenstorting van Duitsland zou behoeden voor vergeldingsacties van de overwinnaars – België in het bijzonder, waar door de Nederlandse houding toch enig kwaad bloed was gezet.

Na deze publicaties het weer enige jaren stil. In 2007 verscheen vervolgens *Oorlog voor onze gedachten* van Ismee Tames. Het werk is “een analyse van hoe het Nederlandse publieke debat over de positie en identiteit van Nederland zich tijdens de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde”.¹⁶ Daarmee biedt de auteur een interessante benadering van het onderwerp, die vooral gericht is op 'ideeëngeschiedenis' en hoe de Nederlanders de Eerste Wereldoorlog hebben ervaren. Datzelfde jaar verscheen ook een bundel onder redactie van Martin Kraaijestein, met als titel *Wankel Evenwicht*. Deze bundel omvat een aantal uiteenlopende artikelen, die zijn geschreven in het kader van een conferentie over Nederland in de Eerste Wereldoorlog.

---

¹³ o.m. C. Smit, *Nederland inde Eerste Wereldoorlog (1899 – 1919)*, (Groningen 1971), Marc Frey *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande. Eind neutrals Land im politischen Kalkül der Kriegsgegner*. (Berlijn 1998). Voor een volledig overzicht: Maartje Abbenhuis, *Caguit between the Devil and the Deep Blue Sea: Some Problems with Dutch Neutrality in the Great War, 1914 – 1918*. Eindoot 4. (http://www.eusanx.org/pdf/conf02/abbenhuis_eusanx_2002.pdf)

¹⁴ Piet Kamphuis, “M. Abbenhuis The Art of Staying Neutral”, in: *The Journal of Military History*, Vol. 66. No.3 (2002). 865-866.

¹⁵ Ibidem, 865.

¹⁶ Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedachten: Oorlog neutraliteit en indentiteit in het publieke demabt 1914-1918*, (Amsterdam 2007). 32.

Ten slotte moet ook nog *In de schaduw van de grote oorlog* van Ivo Kuypers genoemd worden. Dit is een meer gespecialiseerd werk, gericht op de effecten van de oorlog op de Nederlandse arbeidersbeweging, die tevens de periode overstijgt. Het is een verkorte, herziene versie, van een uitgebreider proefschrift *Een stille revolutie : de Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920*, dat Kuypers in 1996 schreef aan de Universiteit Utrecht.

Buiten Nederland is slechts door een enkeling exclusief op Nederland gerichte studie gedaan naar de Nederlandse neutraliteit. *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande. Ein neutrales Land im politischen und militärischen Kalkül der Kriegsgegner* van Marc Frey in 1998 is een uitstekende uitzondering. Verder werd er in 1969 een proefschrift gewijd aan *British-Dutch Foreign Relations*, een werk dat vooral neerkwam op een uitgebreide bronnenpublicatie van het materiaal in de Britse Archieven, waar ook enkele interessante documenten bij zitten die in de jaren zeventig door Cornelis Smit over het hoofd zijn gezien.

Recent schreef Maartje Abbenhuis, een Nieuw-Zeelandse met Nederlandse wortels, *The Art of Staying Neutral*. Het is een bewerking van de PhD Thesis van Abbenhuis, *Between the Devil and the Deep Blue Sea (etc.)*.¹⁷ Zij richt zich voornamelijk op de militaire aspecten van de neutraliteit van Nederland. Aan deze militaire aspecten worden vervolgens de meeste maatschappelijke en politieke ontwikkelingen gerelateerd.

Het historisch debat dat zich in de historische studies naar Nederland en de Eerste Wereldoorlog openbaart, is gericht op twee kwesties. Als eerste stelt men de vraag of Nederlandse politici en andere verantwoordelijken voor het buitenlands optreden, directe invloed hebben gehad op het feit dat Nederland neutraal bleef. Smit, Frey en Abbenhuis gaan er hierbij vanuit dat het hoofdzakelijk de strategische en economische overwegingen van Duitsland waren, die Nederland buiten de oorlog hielden. Natuurlijk wordt de rol van de Nederlandse diplomatie (en zeker die van de handelsdiplomatie die gevolgd werd door de Nederlandse overzeese Trustmaatschappij) niet genegeerd – maar de belangrijke beslissingen werden genomen in Londen, Parijs en Berlijn.¹⁸

De toenemende interesse tussen 2001 en 2007 voor het tijdvak van de Eerste Wereldoorlog is eveneens waarneembaar onder studenten Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. In 2004 schreef Nienke Geudeker haar doctoraalscriptie over de vraag in hoeverre de Nederlandse pers beïnvloed werd door de Eerste Wereldoorlog.¹⁹

---

¹⁷ Maartje Abbenhuis. *Between the Devil and the Deep Blue Sea: The Netherlands, Neutrality and the Military in the Great War, 1914 – 1918*. Ph.D. dissertation, Department of History, University of Canterbury, 2001.

¹⁸ Maartje Abbenhuis, *Caught between the Devil and the Deep Blue Sea*, (2001) 6.

¹⁹ Nienke Geudeker, *Onafhankelijkheid en neutraliteit. De Nederlandse pers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een vergelijkend onderzoek naar De Telegraaf, de Nieuwe Rotterdamsche Courant en Het Volk*. (Utrecht 2004)

Geudeker bestudeert drie kranten, *De Telegraaf*, *De NRC en Het Volk*. In November 2006 deed Maaïke van de Wetering meer specifiek gericht onderzoek naar de berichtgeving in *De NRC en Het Volk* aangaande 'de Belgenkwestie'; de internering van Belgische militairen in Nederland.²⁰

In de grote publicaties speelt de pers een bijrol, is de bestudering gericht op enkele incidenten en wordt berichtgeving vaak illustratief gebruikt. Pershistoricus Huub Wijffjes geeft in *Geschiedenis van de Journalistiek in Nederland* het meest complete overzicht van de ontwikkelingen waar de Nederlandse pers mee te maken kreeg. Paul Moeyes besteedt in *Buiten Schot* ook aandacht aan de ontwikkelingen, maar beperkt zich – net als Wijffjes – tot de grote incidenten; hetzelfde geldt in zekere zin voor Maartje Abbenhuis. Zij gaat echter vooral in op incidenten waarbij de militaire autoriteiten in bepaalde gebieden de publicatie van kranten verboden. Verder heeft Marcel J. Boersma in 1999 een artikel aan het onderwerp gewijd, getiteld '*Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse Journalistieke cultuur*', een zogeheten kwantitatieve studie naar de toename van de buitenlandse berichtgeving in twee Nederlandse kranten.

---

²⁰ Maaïke van de Wetering, *De Nederlandse neutraliteit op de proef gesteld door de Belgenkwestie: berichtgeving in de NRC en het Volk 1914-1918*, (Utrecht 2006).

DEEL I
HISTORISCHE CONTEXT

Nederland als neutrale natie

Na een lange periode van mentaal verval en ziekte, overleed op 23 november 1890 Willem Alexander van Oranje. De wettig erfopvolger van deze oude “Koning Gorilla” was zijn tienjarige dochter Wilhelmina. Omdat zij nog niet in staat was om te regeren, werd deze taak waargenomen door Emma van Waldeck Pieremont, de tweede vrouw van de koning. Emma was enkele dagen voor de dood van haar man als regentes aangewezen. Enkele jaren leek de toekomst van een zelfstandig Nederland daarmee aan een zijden draad te hangen. Als de jonge Wilhelmina zou overlijden, was het onzeker wie de troon zou opvolgen. Die onrust was, ten dele, voorbij toen Wilhelmina gezond en wel, maar ongehuwd, op haar achttiende de troon besteeg.

“En de natie die de belofte heeft vernomen, en die in die belofte de beweging heeft gevoeld van een hart, een kinderlijk hart en een koninklijk hart – richt het oog ten Hemel en vraagt Zegen op het hoofd zijner Koningin!”.²¹

In tegenstelling tot de haastig georganiseerde begrafenis van haar vader, was de kroning van Wilhelmina een bijzonder spektakel.²² De feesten waren doordrenkt van symboliek, die eenheid van de staat moest benadrukken.²³ Het was een hoogtepunt in het charme-offensief waarmee Wilhelmina en Emma probeerden om de onder Willem III verslechterde reputatie van het Huis Oranje weer wat op te vijzelen. Een week lang werden er in verschillende steden kroningsfeesten georganiseerd. Ook de “arbeidende klasse” had enthousiast aan deze feestelijkheden deelgenomen, zo schreef minister van Buitenlandse zaken W.C. de Beaufort, verantwoordelijk voor de organisatie, tevreden in zijn dagboek.²⁴ David S. Meldrum, reiziger in Europa, schreef in 1898 over de bijzondere relatie tussen de Nederlanders en hun nieuwe vorstin:

“The hold of the young queen upon her people is altogether singular [...] of her real personality little is known by her people, and by an unwritten law the Dutch press is prevented from professing to instruct them further. She is the

---

²¹ Het nieuws van den dag, 6 september 1898.

²² Emma wilde in 1890 de rouwplechtigheid niet de viering van het populaire Sinterklaasfeest laten verstoren.

²³ Piet de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, (Derde druk; Amsterdam 2007) 149.

²⁴ J.P. De Valk en M. van Faassen, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort I 1874-1910*, (Den Haag 1993) 42.

embodiment of an idea; that is how their affection has grown round so vague a personality.”²⁵

Het fundament van de natie, waar Wilhelmina aan het hoofd van kwam te staan, was solide. Het had de Nederlandse politiek bijna een halve eeuw gekost om zich te ontworstelen aan de slechte start die het land gemaakt had in *The Age of Empire*. De staatsfinanciën waren in 1890 stabiel en zowel economische als de politieke banden met het buitenland waren goed.²⁶ Nederland was één van de vier grootste internationale investeerders en kon zich op dat terrein meten met de Verenigde Staten, Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië.²⁷ In het transportsysteem waren in hoog tempo modernisering doorgevoerd. Het onderwijsstelsel was herzien en het aantal leerplichtigen flink uitgebreid ten gunste van de Nederlandse wetenschappelijke en bestuurlijke ontwikkeling. Uitbreidingen van het kiesrecht hadden een fors deel van de mannelijke bevolking een stem geven hadden en het Nederlandse politieke bestel kende ondanks groeiende religieuze tegenstellingen nauwelijks wrijving.²⁸ De laatste dynastieke zorgen over het zelfstandig voortbestaan van Nederland werden weggenomen toen Wilhelmina zich in 1900 verloofde met de Duitse Hendrik van Mecklenburg-Schwerin en in 1907 het leven schonk aan een gezonde dochter, Juliana.

De geopolitieke positie van de Nederlandse natie aan het slot van de lange negentiende eeuw werd bepaald door een aantal elementen. Aan de ene kant ging het land prat op een lange traditie van volmaakte neutraliteit. Kamerleden, ministers en andere politieke opiniemakers noemden dat, met het einde van de negentiende eeuw in zicht, liever “internationaal zelfstandig”. De neutraliteit was de erfenis van de stichting van het koninkrijk, toen nog als het met België samengestelde *Royaume de Pays-Bas* in 1815. De Nederlanden waren gerestaureerd als strategisch buffergebied tegen nieuwe Franse 'Napoleonistische' expansie en gedwongen tot een politiek van afzijdigheid – al had Willem I andere ambities.²⁹ Aan deze internationale positie werd ook na de secessie van het Belgische deel vastgehouden. De behoefte aan neutraliteit van de Nederlandse machthebbers werd versterkt door het groeiende betekenis van de handel voor de economie tegen het midden van de negentiende eeuw. Vrijhandel werd de leus voor de Nederlandse nieuwe elite, die haar welvaart baseerde op handel en industrie.

---

²⁵ D.S. Meldrum, *Holland and the Hollanders*, (New York 1898) 13.

²⁶ Paul Moeyes, *Buiten Schot*, 27.

²⁷ Marc Frey, *Der Ersten Weltkrieg und die Niederlande*, 21.
Nederland zou tussen de 4,1 en 2 miljard dollar per jaar investeren.

²⁸ Piet de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten*, 147.

²⁹ Duco Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek*, (Derde druk; Utrecht 2006) 38-39.

“Onder de leus van 'vrijhandel', hadden en hebben wij een stelsel, dat nederkomt op hoofdzakelijk (eenzijdig) vrijen invoer met en tarief, dat zonder het officieel te willen toch in zekere mate beschermend werkt. Onder dit stelsel hebben ten onzent handel en nijverheid gebloeid, [...]”³⁰

Naast de neutrale liberaal-economische politiek die door Nederland gevoerd werd na 1848, kende het land een bescheiden imperialisme. Net als in vele andere Europese staten waren de verleidingen van een *tropisch avontuur* voor Nederlandse politici en investeerders niet te weerstaan.³¹ Een Nederlandse rol in de *Scramble for Africa* behoorde niet tot de mogelijkheden, omdat de voet aan de grond in Zuid-Afrika in 1815 aan de Britten was verloren. Wel was er nog steeds het koloniaal bezit de Oost, waar grote gebieden formeel al Nederlands eigendom waren, maar niet feitelijk onder militaire controle stonden. De in 1873 begonnen verovering van het sultanaat Atjeh, werd met een intensivering van de missie in 1903 tot een succesvol einde gebracht. Op Bali en Celebes werden in respectievelijk in 1906 en 1910 soortgelijke militaire consolidatie-acties uitgevoerd.³² Ook in al gekoloniseerde delen van Oost-Indië was de Nederlandse aanwezigheid fors toegenomen.³³ Particuliere ondernemingen en kolonisten hadden in een halve eeuw tijd van Nederlands-Indië een financieel lucratief wingewest gemaakt en de kolonie vormde voor de Nederlandse schatkist een onmisbare bron van inkomsten.

Conflicten met mogendheden die de Nederlandse internationale positie in Europa danwel in de Kolonie konden bedreigen, werden angstvallig vermeden. De grootste dreiging op het Europese continent kwam van het Duitse Keizerrijk, waar herhaaldelijk de roep om een Duitse overheersing van Europa gehoord werd. De onstuimige opbloei van deze industriële moloch was een voorname bron van inkomsten voor de Nederlandse handel en industrie – waar Rotterdam als doorvoerhaven het meest van profiteerde. Verder was er de hete adem van het wereldomspannende *British Empire*. Een rijk waarvan de politieke grenzen begonnen aan de overzijde van de Noordzee en die zich uitstrekten langs de grenzen van de Nederlandse koloniën. Goede verhoudingen met de Britten waren cruciaal voor het contact met Nederlands-Indië, omdat de Britten de toegang tot het Suezkanaal bepaalden en de noodzakelijke telegraafverbindingen in stand hielden. Zonder deze verbindingen was de kolonie op zichzelf aangewezen. Hoewel er tegen het einde van de negentiende eeuw vorderingen werden gemaakt met de ontwikkeling van 'draadloze

---

³⁰ Dr. W.C. A. Baron van Vredenburg, *De Buitenlandse politiek van Nederland*, (Den Haag, 1918)

³¹ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 150-151.

³² Maartje Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral* 29.

³³ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 50.
95.000 in 1905 – meer dan een verdubbeling ten opzichte van 1860.

telegraaf' en er geprobeerd werd afspraken te maken over een onafhankelijk beheer van de kabels op de zeebodem, was de telegrafie nog steeds een belangrijke troef in Britse handen.

Balanceren tussen Londen en Berlijn

Ondanks alle internationale moeilijkheden die 'het zelfstandig volksbestaan' meebracht, voer Nederland wel bij de neutraliteit. De Nederlandse neutraliteit heeft in de hele negentiende eeuw dan ook nooit ten principale ter discussie gestaan.³⁴ Wat wel veranderde was hoe daar invulling aan werd gegeven. Lange tijd werd het buitenland als het ware op enige afstand gehouden, maar naarmate de aandacht voor vrijhandel in de Nederlandse politiek toenam, groeide ook het besef dat dit geen houdbare stelling meer was. Er moest gezocht worden naar gunstige verhoudingen met alle mogendheden – internationale welwillendheid ten opzichte van Nederland en haar handelsbelangen. Neutraliteit zonder internationale 'onthouding' betekende balanceren. De post-Napoleontische Europese machtsverhoudingen waren halverwege de negentiende eeuw aan het verschuiven geraakt. Na het congres van Wenen in 1815 waren de Britten lange tijd de enige garantie geweest voor de onafhankelijke toekomst van Nederland. Er werd gezocht naar Pruisische of Russische steun na de Belgische onafhankelijkheid, maar Nederland heeft die nooit gekregen. De invloed van Frankrijk liep gedurende de negentiende eeuw enkel achteruit. De eenwording van de Duitse Bond en de overwinning van deze mogendheid op een verzwakt Frankrijk, deed Nederland voorzichtig over de oostgrens kijken.³⁵

De snel groeiende economische én militaire macht van het verenigde Duitse Rijk maakte een heroriëntatie op het buitenlands beleid, naast verleidelijk, ook noodzakelijk. Deze indruk werd versterkt door het aantreden van de ambitieuze Wilhelm II in 1880. Omstreeks 1885 werd door Nederlandse politici openlijk gezocht naar mogelijkheden om de banden met de Duitsers te versterken. Een economisch gunstige optie was een eventuele aansluiting bij de Duitse *Zollverein*.³⁶ Het waren in de eerste plaats economische en industriële voordelen die de harten voor het verenigd Duitsland warm maakten. Toch werd er in Nederland ook 'ideologisch' wel iets gezien in het ontstaan van een pan-Germaanse unie. Omdat over-enthousiaste stappen richting de Duitsers grote gevolgen konden hebben voor de relatie met de Britten, uitten pro-Duitse politici hun pogingen tot toenadering slechts in bedekte termen.³⁷

³⁴ B.G.J. de Graaff, Duco Hellema, Bert van der Zwan, *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw*, (Amsterdam 2003) 12.

³⁵ Duco Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland*, 66.

³⁶ C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899 – 1919) I het voorspel, (1899 – 1914)*, (Groningen 1971) I, 9.

³⁷ C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog I*, 14.

Een belangrijk aandeel in de op Duitsland gerichte initiatieven werd geleverd door protestantse, anti-Revolutionaire politici. Abraham Kuyper, die volgens Smit “altijd een vriend is geweest van Duitsland en dat tot zijn laatste uur is gebleven”,³⁸ reisde in juni 1902, nadat zijn partij een grote verkiezingszege had geboekt, enkele malen af naar Berlijn. Zijn gesprekken daar wekten grote argwaan onder Europese politici en journalisten. Het Franse *Journal de Débats* berichtte over een mogelijk aansluiting van Nederland bij Duitsland. Kuyper ontkende de aantijgingen in een interview dat hij had met de Haagse correspondent van de Franse *Le Figaro*, dat werd overgenomen door *Het nieuws van den dag*.

“Gij ziet, zijde de heer Kuyper glimlachend, dat dit alles niet zeer misdadig is. [...] vanaf het oogenblik af, waarop ik Den Haag verliet, heb ik met geen politiek persoon ook maar een enkel woord, een syllabe, gesproken over een toenadering van mijn land met Duitschland, of het Drievoudig Verbond, of wat ook van dien aard.”³⁹

Kuypers ontkenningen ten spijt, rekende de Duitse gezant er in augustus 1902 op dat Duitsland in het geval van een Europese oorlog kon rekenen op een gunstige opstelling van Nederland en dat, zo stelt Smit, Kuypers politiek gericht zou zijn geweest op het zoeken van ruggensteun bij het machtige Duitse rijk.⁴⁰

Ondanks de voordelen van een aansluiting was ook in Nederland niet iedereen warm geworden van Duitsland. Van de Nederlandse steden was het in de eerste plaats Rotterdam waar het meeste geprofiteerd werd van de bloeiende Duitse industrie. De snel groeiende doorvoer van goederen naar het Ruhrgebied bracht nieuwe economische voorspoed. Pro-Duitse krachten waren dan ook het sterkst vertegenwoordigd in deze Maasstad. Amsterdam, waar de Nederlandse koloniale elite gevestigd was, wist dat het vooral de Britse garanties waren die hún voorspoed garandeerden.

De groeiende macht van Duitsland leidde verder tot meer politieke druk vanuit die nieuwe staat op Nederland. De Duitsers stuitten bij hun groei op de nog steeds geldende overmacht van het Britse rijk en probeerden de concurrentie met de Britse zeemacht aan te gaan. Nederland speelde hierbij een bijrol in de Duitse veiligheidsoverwegingen. In 1905 zou de Duitse keizer Wilhelm II in een brief aan Wilhelmina gedreigd hebben dat, als de Nederlandse kustverdediging niet op orde was, deze in geval van oorlog met Engeland door Duitse troepen zou worden ingenomen. Als reactie op deze Duitse druk werd in 1910 begonnen met de bouw van een fort bij Vlissingen. Dit fort zou moeten voorkomen dat

---

³⁸ C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* I, 19.

³⁹ Het nieuws van den dag, “de Reis van Dr. Kuyper”, 3 september 1902.

⁴⁰ C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* I, 20.

Engeland in geval van oorlog België via de Westerschelde te hulp zou kunnen komen. Het fort is echter nooit afgebouwd.

Het was van levensbelang voor Engeland dat er geen van de Europese staten de oppermacht op het Europese vasteland zou verkrijgen.⁴¹ De veranderende verhoudingen aan de overzijde van de Noordzee leidden dan ook tot Britse zorgen; In 1906 verscheen in Engeland het werk *The Absorbption of Holland By Germany* van J. Ellis Barker, waarin de auteur de Britse verontrusting verwoordde dat, door het enorme belang van het Duitse kapitaal voor de Nederlandse economie, er een proces in gang zou komen waarbij Nederland langzaam door het Duitse rijk zou worden geassimileerd. Een ontwikkeling die volgens de Britse regering moest worden ontmoedigd. Want, zo verwoordde een vertrouweling van de Britse premier Balfour het in dezelfde jaren: “should European Holland become part of Germany [...] it would consitute a national disaster for us”.⁴²

De Britten waren eveneens bang voor nieuwe wapens die de Britse oppermacht op zee zouden kunnen bedreigen. Als grote bedreiging zagen de Britten de onderzeeboten, waarvan de Duitsers in 1905 een eerste militair prototype in dienst namen. Nadat de Fransman Louis Bleriot inging op de uitdaging van een Britse krantenmagnaat, rees ook de angst voor vliegtuigen. In de lucht zouden vliegtuigen en luchtsschepen de Britse Home Fleet, die verantwoordelijk was voor verdediging van de wateren rond het eiland, gemakkelijk kunnen omzeilen. Een Duitse positie in de lage landen zou hen daarvoor ideale standplaatsen geven.

Een andere belangrijke factor voor de Nederlandse internationale heroriëntatie was de veronderstelde achteruitgang van de Britse macht. De reputatie van het Britse rijk liep zowel internationaal als in Nederland een flinke deuk op tijdens de Boerenoorlog (1899-1902), een conflict tussen de Britse koloniale legers en de naar onafhankelijkheid strevende Boeren in Transvaal.⁴³ De Britten hadden in de eerste jaren van dit conflict grote moeite om het verzet van de Boeren te breken. In reactie op de guerrilla die er tegen hen gevoerd werd, richtten de Britten hun geweld op de burgerbevolking – deze werd in kampen geïnterneerd en de landbouwgrond werd platgebrand.

Bijna vijftig procent van de Boeren had Nederlandse wortels en al bij de eerste opstanden van de Boeren, in 1880, wonnen zij de sympathie van de Nederlanders.⁴⁴ Van Liberale en Protestante zijde werden de 'stamverwanten' gesteund met geld en ook ging er een aantal Nederlandse strijders vrijwillig die kant op. De regering bleef uiteraard vasthouden aan de neutraliteit. De steun onder de Nederlandse bevolking bewoog de

⁴¹ C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* I, 21.

⁴² Marc Frey, *Der Ersten Weltkrieg und die Niederlande*, 28.

⁴³ Duco Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland* 69.

⁴⁴ Piet de Rooij, *Een Republiek van Rivaliteiten*, 110.

organisatie van de vredesconferentie van 1899 ertoe, de president van Transvaal, Kruger, uit te nodigen voor de besprekingen. Pas na zware druk van de Britten, die dreigden de conferentie in Den Haag te boycotten, werd hiervan afgezien.⁴⁵

Engeland verspeelde een belangrijk deel van zijn geloofwaardigheid in de Boerenoorlog. In de publieke opinie was de algemene tendens dat het 'Perfide Albion' nu haar ware gezicht toonde. De Britten lieten zien dat zij zich niet veel gelegen lieten liggen aan de rechten van kleine naties, als het de imperialistische belangen diende. Een achterliggend motief van de Nederlandse aandacht voor de Boeren-zaak is wellicht te vinden in het feit dat het Britse optreden een bedreiging vormde voor de met Nederlands en Duits kapitaal gefinancierde Zuid-Afrikaanse spoorwegmaatschappij. Een harde opstelling door de Nederlandse regering ten opzichte van de Britten werd, ondanks de zware publieke druk, angstvallig vermeden.

Toch leidde de oorlog tot een 'koude' periode in de Nederlands-Britse betrekkingen. Pas in 1911, toen het ondanks zijn Anti-Revolutionaire achtergrond, pro-Britse kamerlid Hendricus Colijn aantrad als minister van Oorlog, richtte deze zich op de versterking van de landsverdediging en werden nieuwe hervormingen voor het landleger aangenomen. De opstelling van Colijn liet zien dat ook de Duitsers nog steeds als bedreiging voor de neutraliteit werden beschouwd. Hiermee herstelde de Oud KNIL-officier het Britse vertrouwen in de neutrale politiek van Nederland. De mogelijkheid dat dit op enige wijze van invloed is geweest op zijn benoeming tot directeur van de Bataafsche Petroleum maatschappij / Koninklijke Shell, één van de eerste van een reeks Nederlands-Britse joint ventures van de 20ste eeuw, is niet geheel uit te sluiten.

---

⁴⁵ Paul Moeyes, *Buiten schot*, 29-30.

Internationale vrede en de rol van Nederland in de wereldpolitiek

De Nederlandse elite weigerde Nederland de rol van kleine neutrale mogendheid aan te laten nemen. Zulk een rol was volgens haar weggelegd voor kleine staten zoals Zweden, Roemenië en Zwitserland, maar niet voor de Nederlanders. Het Koninkrijk was immers een koloniale macht.⁴⁶ Die visie zou de buitenlandse politiek van Nederland zelfs tot ver na het verlies van de laatste resten koloniaal bezit kenmerken. Ondanks deze *grootheidswaan* was Nederland bijzonder terughoudend in het internationale optreden. Paul Moeyes verklaart dit aan de hand van een ingesleten behoudzucht.⁴⁷ Toch werd er met het toenemende nationale zelfvertrouwen, voorzichtig gekeken naar mogelijkheden voor de Nederlanders om internationaal een rol van betekenis te kunnen spelen. Eén van die mogelijkheden werd, tegen het einde van de negentiende eeuw, gevonden in de internationale vredesbeweging.

In 1899 werd op verzoek van de Russische tsaar in Nederland een eerste algemene conferentie opgezet over ontwapening en de rechten van neutrale mogendheden. “De eerste steen van het nieuwe fundament van Nederlands politieke betekenis” noemde W.C.A. Baron van Vredenburg het in een pamflet in 1918.⁴⁸ Rusland had op deze conferentie aangedrongen, omdat het in de internationale wapenwedloop ernstig op achterstand was geraakt en op die wedloop voorzichtig een rem wilde zetten. Nederland was eerst weinig toeschietelijk om als gastheer op te treden, omdat het in de ogen van de toenmalige minister Beaufort, door het buitenland beschouwd kon worden als strijdig met de neutrale positie. Maar Wilhelmina was wel gevoelig voor de verzoeken van haar “Bon Frere” in Rusland en uiteindelijk haptten de Nederland politici toe. Door internationaal geïnteresseerde liberalen was in de jaren voor 1899 al voorzichtig begonnen met het formuleren van de Nederlandse *taak* tot het verbreden van de vrede. Een nobele internationale taak die in hun ogen voor Nederland zou zijn weggelegd. Dit kwam mooi samen met de Russische voorstellen.

Na de Eerste Vredesconferentie en de vestiging van een internationaal hof van arbitrage, begon de Nederlandse positie op dit gebied dan ook te schuiven.⁴⁹ Politici gingen mee in het streven naar internationale vrede. Een belangrijke motivatie voor de politici was dat meedoen het internationale prestige van Nederland versterkte. Het was slechts een kleine wijziging in de traditionele neutrale opstelling – van een passief neutralisme naar een actief neutralisme. In 1907 werd er een tweede vredesconferentie in Den Haag

---

⁴⁶ Paul Moeyes, *Buiten schot*, 27.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ W.C.A. Baron van Vredenburg, *De Buitenlandse Politiek van Nederland* (Den Haag, 1918).

⁴⁹ Paul Moeyes, *Buiten schot*, 33.

georganiseerd en begon de bouw van het Vredespaleis. Nederland hoopte, door als gastheer voor nieuwe conferenties op te treden, een prominente bijdrage te leveren aan de internationale stabiliteit.

Op 28 augustus 1913 werd het door de staalmagnaat Carnegie gefinancierde Vredespaleis in Den Haag geopend. Bij de opening van het 1,5 miljoen dollar kostende 'vredestempel', waarin later het internationale Hof van Arbitrage gevestigd zou worden, werd gewaarschuwd dat het paleis niet de Eeuwige Vrede zou brengen. Geen onterechte constatering, maar er was geen helderziende voor nodig om dat te voorspellen. Er hing in die jaren oorlog in de lucht. Op de Balkan was een nieuwe strijd uitgebroken en Oostenrijk-Hongarije aasde intussen op deze gebieden, voor rust in 'de achtertuin' en een weg naar zee. Door heel Europa waren bondgenootschappen gesloten, waarvan de samenstelling deed vermoeden dat als één van de landen met een ander in oorlog zou raken, heel Europa hierin meegetrokken zou worden.

De neutraliteit van Nederland in het statenstelsel diende uiteraard niet alleen een Nederlands of Brits eigenbelang. Ook andere Europese landen hadden voldoende baat bij de Nederlandse positie. Bij de Duitse militaire leiding ontstond de idee dat een neutraal Nederland in tijden van oorlog met Engeland een goede garantie vormde dat de Britten moeite zouden hebben bij het volledig blokkeren van de handel op Duitsland. Nederland was als het ware een luchtpijp. Ook de Nederlandse koloniale macht had voordelen voor Duitsland en bovendien ook voor Rusland, waarvan de schepen, bij conflict met de Britten uit zouden kunnen wijken naar 'neutrale' kolenstations voor bevoorrading.⁵⁰

Militair

Abraham Kuypers' *De Standaard* publiceerde in 1909, naar aanleiding van dreigende bezuinigingen op de legers, een artikel getiteld "een zelfstandig Volksbestaan"

"Een zelfstandig volksbestaan is duur, wordt steeds duurder en kan het offer vergen van het beste bloed. [...] Staat me in de vaste overtuiging dat ons volksbestaan een heilig pand is, door God ons toevertrouwd [...] Dan mag geen offer, hoe groot ook, worden ontzien, om wat God Almachtig ons toevertrouwd, ongeschonden te bewaren. We mogen het dan betreuren dat de overdreven wapening van andere Mogendheden ons meë tot zoo bijna onbetaalbare uitgaven dwingt, maar zullen niettemin zoolang we kunnen de concurrentie volhouden, om bij mogelijk gewapend conflict ons zelfstandig volksbestaan te verdedigen [...]"⁵¹

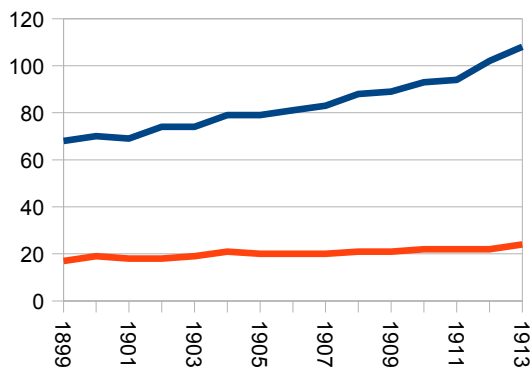
⁵⁰ C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* I, 93.

⁵¹ Het Centrum, 16 december 1909.

De harde taal van De Standaard is kenmerkend voor de tijd na 1890. Nederland benaderde de neutraliteit lange tijd voornamelijk legalistisch. Voor een klein land met beperkte natuurlijke hulpbronnen en een geringe bevolking, was het onbegonnen werk om de internationale positie te verdedigen tegen de al maar groeiende Europese vloten en legers. Desondanks moest Nederland mee in de internationale wapenwedloop. De militaire uitgaven in heel Europa stegen tussen 1890 en 1913 gestaag. Hobson heeft berekend dat in de landen die in de oorlog de Centrummogendheden en Triple Entente zouden vormen, de uitgaven in deze periode respectievelijk met 158,5 en 164,2 procent stegen.⁵² Blijvende spanningen tussen Frankrijk en Duitsland over het in 1871 veroverde Elzas-Lotharingen motiveerden landen om hun legers verder uit te breiden en hetzelfde gold voor de toenemende spanningen tussen Duitsland en Engeland over de macht op zee.

In de verschillende internationale conflicten, zoals de Boeren oorlog, de Marokko-crisis en de onrust op de Balkan, zagen de meer pessimistisch gestemde politici de voortekenen voor een naderende 'eindstrijd'. In zo een beslissende strijd zou er weinig oog zijn voor de rechten van kleine naties. Dit werd in Nederland opgehaakt aan de hand van het gedrag van de Britse legers tijdens de Boerenoorlog. Het versterkte het idee dat in de nabije toekomst de neutraliteit door Nederland gewapenderhand verdedigd zou moeten worden en dat er nog niet één specifieke vijand was aan te wijzen. Dat betekende voor veel politici dat Nederland tegen wil en dank mee moest in de Europese wapenwedloop en dat uitbreidingen van het leger noodzakelijk was. Al ging dat niet vanzelf.

In 1901 werd door de Minister Eland een ingrijpende legerhervorming doorgevoerd. De dienstplicht werd uitgebreid en de periode waarin oud-dienstplichtigen nog voor dienst konden worden opgeroepen, werd verlengd. Ook werd het leger in omvang verdubbeld van 55.000 naar 120.000 man – waarvan rond de 80.000 bij de veld-infanterie kwamen.⁵³ Onder leiding van minister Colijn werden in 1912-1913 nog nieuwe legerwetten doorgevoerd, waarbij een derde krijgsmachtonderdeel, de Landstorm, werd opgericht, een

Grafiek: Defensieuitgaven (rood) in relatie tot het totaal (blauw) aan overheidsuitgaven in miljoenen guldens.

(Bron: CBS)

⁵² John M. Hobson, "The military-extraction gap and the wary titan: The fiscal-sociology of British defence policy" in: *The journal of European economic history*; vol. 22 (1993). 464.

⁵³ Maartje Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*, 47.

reserve onderdeel bestaande uit getrainde dienstplichtigen en een groep vrijwilligers. Alleen was dit volgens Abbenhuis een weinig betrouwbare aanvulling op de krijgsmacht.⁵⁴

Zoals de grafiek op deze pagina laat zien is de stijging van de defensie-uitgaven zeer beperkt, zeker wanneer deze wordt beschouwd in relatie tot de stijging van de totale overheidsuitgaven. Werd in 1899 nog 17 miljoen gulden uitgegeven – 25% van het totaal – in 1913 was het bedrag opgelopen tot 24 miljoen – maar dit was nog slechts 22% van de uitgaven.⁵⁵ De uitbreidingen van de legermacht waren weliswaar niet voldoende om het volle gewicht van een inval te kunnen opvangen, maar hadden vooral een symbolische afschrikkingskracht.

Daarnaast was er bij de Generale Staf, onder leiding van Luitenant-Generaal Snijders, de hoop dat een goede flexibele defensiestrategie, gecombineerd met de nieuwe fortificaties en de Nieuwe Hollandse Waterlinie rond 'Fort Holland', zou leiden tot gunstige calculaties van de Duitse generale staf. Dit was ook het geval. In het bijzonder omdat er weinig zekerheid bestond over de omvang van het Nederlandse leger werd er door de opperbevelhebber van Moltke op gerekend dat het te veel extra divisies zou kosten om de Nederlanders te bestrijden en dat dit een opmars richting Frankrijk in gevaar zou kunnen brengen.

Kabinet Cort van der Linden

De verkiezingen van 1913 waren spannend. Deze werden verloren door de confessionele partijen, die slechts 45 van de 100 zetels behaalden en leidden tot winst voor het verbond van Liberale partijen, de 'Vrijzinnige Concentratie' en de SDAP onder leiding van Pieter Jelles Troelstra. Deze partijen aan de linkerkant van het Nederlandse politieke landschap behaalden 55 zetels. Een “negatief succes”, zo schreef het NRC op 26 juni. Want er was met deze overwinning enkel het voortbestaan van de Regering Heemskerk onmogelijk gemaakt. De linkerkant was groot, maar verdeeld tussen ideologisch moeilijk verenigbare groepen. De SDAP was goed voor 17 zetels in het parlement en moest betrokken worden bij de formering van een regering. Maar Troelstra had al in de campagne van de verkiezingen aangegeven geen verbintenis aan te zullen gaan met de liberalen. Ondanks dat Troelstra een drietal ministersposten werd toegezegd, durfde de SDAP een toetreding tot een regering niet aan. Nadat Troelstra het aanbod van formateur Dirk Bos had afgeslagen, werd besloten tot het formeren van een extra-parlementair minderheidskabinet. De partijloze liberale jurist P.W.A. Cort van der Linden werd met deze taak belast.⁵⁶

⁵⁴ Maartje Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*, 158.

⁵⁵ CBS, historische statistiek.

⁵⁶ Remieg Aerts, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 1990*. (Vierde druk; Amsterdam 2004), 170.

Het kabinet dat Cort van der Linden formeerde bestond uit negen liberale en vrijzinnig-democratische ministers. Geen van allen waren het vooraanstaande politici, “Van de negen staatslieden, die in den vroege ochtend van Vrijdag 29 augustus door H.M. De Koningin op het Huis ten Bosch beëdigd werden als ministers der kroon zijn slechts drie in zeer breeden kring bekend door hun antecedenten in politiek ambt”.⁵⁷ Dat waren Cort van der Linden, Lely – “de man van de zuiderzeedemping” en Treub – bekend vanwege zijn wethouderschap in Amsterdam. Het kabinet zou regeren bij 'volkswil'. Bij aanvang van het kabinet op 29 augustus werd besloten dat Cort van der Linden de post van Buitenlandse Zaken *ad interim* zou vervullen – omdat de aangewezen minister voor deze post nog even op zich liet wachten.

Op 24 september 1913 kwam de 47-jarige jonkheer John Loudon, volkenrechtgeleerde op de positie van minister van Buitenlandse Zaken. Hij was een relatief onbekende diplomaat en was voor zijn benoeming gezant geweest in Washington. Hij kon vanwege zijn inspanningen daar op veel waardering rekenen van ingewijden in Den Haag. Het katholieke dagblad *Het Centrum* omschreef de jonkheer als een 'uitstekend diplomaat', die “in de kringen der 'beau-monde' van verschillende beschavings centra, waar hij in hogere en lagere diplomatieke functiën Nederland had te representeren – steeds een schitterende figuur maakte. [...] Een sierraad voor elk kabinet waarvan hij lid zou zijn”.⁵⁸ Oud minister van Buitenlandse zaken W.H. de Beaufort omschreef Loudon als een stabiele factor. Het was een “aangenaam man met veel goede hoedanigheden; een Amerikaanse vrouw, gelijk zijn voorganger. Onvoorzichtigheden zijn van hem niet te verwachten”.⁵⁹

Het kabinet was naar zeggen van Smit gevuld met een opmerkelijke 'balans' tussen pro-Britse en pro-Duitse sympathisanten. Onder de eerste groep vielen Loudon en de Minister van Financiën, Treub. Ministers die meer interesse hadden in de Duitse zaak waren Cort van der Linden en de minister van Oorlog, Bosboom. Deze verschillende belangen weerspiegelden in zekere zin ook de verdeelde Nederlandse 'volkswil' waarnaar het kabinet gezegd had het oor te luisteren te willen leggen.

---

⁵⁷ Het Centrum 5 september 1913. “Het nieuwe Kabinet”

⁵⁸ Het Centrum, 5 september 1913. “Het nieuwe Kabinet”

⁵⁹ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, 599.

Het dagblad en de Nederlandse maatschappij

Dit onderzoek is gebaseerd op de aanname dat er een relatie bestaat tussen pers en politiek die, binnen een biologisch systeem een 'mutualistische symbiose' genoemd zou kunnen worden. Kort gezegd, een 'samenleven' dat voor beide partijen gunstig en/of noodzakelijk is. Pers heeft behoefte aan 'actualiteiten', waarvan de politiek een belangrijke producent is – daarnaast heeft ieder politiek systeem een zekere behoefte aan gunstige publiciteit. Daarbij heeft 'de politiek' het werk van journalisten ook nodig als een bron van informatie over de dagelijkse zaken waarmee zij geconfronteerd worden.

De symbiose tussen politiek en pers kent een breed scala aan mogelijke vormen. De meest opzichtige is die van staat-gecontroleerde of gecensureerde media onder autoritaire regimes. Democratisch ingerichte politieke stelsels kennen een meer dynamische verhouding tot de media. Er wordt vanuit gegaan dat er zoiets zou kunnen bestaan als volledig vrije (massa)media, waar de kranten het journalistieke ideaalbeeld van een volledig belangenloze berichtgeving zouden kunnen benaderen. Historisch gezien heeft zo'n verhouding tussen pers en politiek nooit werkelijk bestaan. In het volgende hoofdstuk komt aan bod welke positie de pers had binnen de Nederlandse maatschappij en hoe zij deze positie had verworven.

Ontwikkeling van de pers in Nederland

Jan van der Plasse noemde in 1999 pershistorie "het ondergeschoven kindje van de Nederlandse journalistiek" en haalde hierbij pershistoricus Van der Meulen aan, die in 1885 al constateerde dat "De lotgevallen van de couranten zelve, moet dan ook uit enkele stukken brokken en soms twijfelachtige gegevens worden te boek gesteld". Er is door van der Plasse en later ook door Huub Wijfjes, veel gedaan om de fragmenten bijeen te rapen en te verbinden - maar toch blijft de geschiedenis van kranten een moeilijk doordringbaar terrein, met grote, nog te vullen witte vlekken.

Nederland kent een kranten-traditie die teruggaat tot het begin van de zeventiende eeuw. De oudste als krant aan te merken publicatie zou zelfs in Nederland zijn gedrukt. De opkomst van het *moderne* dagblad laat in Nederland echter lang op zich wachten. In de eerste helft van de negentiende eeuw ontwikkelden zich de kranten die gezichtsbepalend zouden zijn voor het moderne Nederlandse dagbladwezen, waaronder het (Amsterdamse) *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. De grote doorbraak van de moderne krant in het Nederlandse maatschappelijke leven kwam echter pas in de jaren '70

van de negentiende eeuw. De in 1815 ingevoerde belasting op bedrukt papier werd op 1 juli 1869 opgeheven. Het maakte in Nederland, evenals in andere landen waar zo'n fiscale beperking was opgelegd en vervolgens opgeheven (veertien jaar eerder hadden bijvoorbeeld ook de Engelsen hun paper-tax afgeschaft),⁶⁰ een einde aan het kleinschalige karakter van de journalistiek.⁶¹

Nadat, wat enkele liberale politici de "vuile handen van de fiscus"⁶² waren gaan noemen, van de kranten waren afgetrokken, steeg het aantal publicaties explosief. In een periode van dertig dagen na de afschaffing verscheen een ongekend aantal van negen *nieuwe* dagbladen (voornamelijk politieke opiniebladen) en er volgden er nog eens vijf in de rest van 1869.⁶³ Het enthousiasme werd daarna iets getemperd, wellicht omdat een aantal van de bladen snel weer ten onder ging. Desondanks kan (op basis van beperkte statistische gegevens) worden gesteld dat het aantal dagbladen met een zelfstandige hoofdredactie, in Nederland tussen 1870 en 1880 verdrievoudigde, van 13 tot 39. Hun aantal zou verder groeien tot ongeveer 70 in 1908.⁶⁴

Er verschenen niet alleen meer kranten, ze verschenen ook vaker. Deze ontwikkeling werd mogelijk gemaakt door de introductie van de rotatiepers en de zetmachine. *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* kwam in 1877 met de eerste avondeditie – waarna Amsterdamse kranten snel volgden. In 1882 verschenen er rond de 190.000 kranten per dag.⁶⁵ Omstreeks 1908 was dat aantal gestegen tot meer dan een miljoen. Op een bevolking van 5,8 miljoen is dit een aanzienlijke 'kranten-dichtheid', vergelijkbaar met die in Engeland.

De uitbreiding van het Nederlandse transportnetwerk maakte landelijke verspreiding van de kranten mogelijk.⁶⁶ De kosten voor deze ontwikkeling werden opgebracht door het uitgeven van aandelen, maar in toenemende mate door de opkomst van het advertentie-wezen. Ook kregen politieke partijen als geldschieter invloed op verschillende Nederlandse dagbladen, die zij zagen als goedkoop en toch invloedrijk propagandamiddel. Met het verdwijnen van bepaalde politieke bewegingen kwam daarmee ook vaak een einde aan het voortbestaan van de krant. Dit was bijvoorbeeld het geval met *De Arnhemse Courant* (ultra-Liberaal) en *Het Dagblad van Zuid-Holland* (conservatief).⁶⁷

---

⁶⁰ Jane Chapman, *Comparative Media History. An Introduction: 1789 to the Present*, (Cambridge 2005) 56.

⁶¹ Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland. 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie*. (Amsterdam 2004) 18.

⁶² M. Rooij, *Het Dagbladbedrijf in Nederland*, 10.

⁶³ Maarten Schneider, *De Nederlandse krant. Van 'nieuwstydhinge' tot dagbladbedrijf*, (Amsterdam, 1968) 164.

⁶⁴ Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, "bijlage 3: Dagbladen in de Nederlandse samenleving" 558.

⁶⁵ Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 19.

⁶⁶ M. Rooij, *Het Dagbladbedrijf in Nederland*, 81.

⁶⁷ M. Schneider, *De Nederlandsche krant 1618-1978*, , 165.

De Nederlandse pers had een sterk behoudend karakter en de ontwikkeling verliepen “langs de lijnen van geleidelijkheid”⁶⁸. De opmaak van de bladen verraaft het conservatisme. Rond 1910 bestonden de meeste kranten nog uit ellenlange artikelen in smalle kolommen, met kleine beschrijvende koppen. Bij de advertenties, die veelal op het achterblad waren geplaatst, was het merendeel van de schaarse illustraties terug te vinden. Van modernistische noviteiten, zoals brede koppen of 'tussenkopjes', moesten de bladen weinig hebben. Fotomateriaal werd nauwelijks gebruikt. In 1890 was er in het *Amsterdams Nieuwsblad* wel een foto van de brand van de Stadsschouwburg geplaatst. De afbeelding was vier dagen na de gebeurtenis gereed voor de drukpers en echt aanslaan deed het niet. De in het buitenland opkomende techniek om sneller foto's te publiceren was nog te duur voor de in relatief kleine oplages verschijnende Nederlandse kranten. Speciale 'illustratie'-kronieken en tijdschriften waren de plek waar nieuwsfotografie wel ingang vond.

Naast het uiterlijk van de krant, is ook de stijl van de Nederlandse artikelen jarenlang onveranderd gebleven. Journalisten schreven in de traditie van de kritische pers - de pers als 'Vierde Macht', een extra controlerend orgaan in het Nederlandse politieke bestel. De Britse *Pall Mall Gazette* van William Stead was hiervoor een grote bron van inspiratie. Verder had de kritische Franse pers een belangrijke invloed op de wijze waarop de journalist in Nederland zijn werk deed.⁶⁹ Ook in de wijze waarop de stukken in de krant werden opgetekend waren Nederlandse kranten behoudend. Vernieuwingen om kranten beter en sneller leesbaar te maken, zoals de in Amerika geïntroduceerde *summary lead* – een korte samenvatting van de hoofdpunten in het artikel als inleiding - zijn in de meeste grote Nederlandse kranten rond 1914 niet terug te vinden. Het zakelijke karakter van de Nederlandse dagbladen viel ook een Britse reisgidsen-schrijver in 1908 op.

“The newspapers are sound and practical before all things:
business before pleasure is their motto.”⁷⁰ ‘

Amsterdam was het centrum van de Nederlandse dagbladen. Het in de jaren '80 aan de Nieuwezijds Voorburgwal gevestigde Rijkstelegraafkantoor (hoofdpostkantoor) trok de kranten naar de hoofdstad. Vrijwel alle landelijke dagbladen hadden een vestiging in de buurt van het hypermoderne kantoor. Zelfs de grote Rotterdamse kranten, *De NRC* en de *Maasbode*, hadden in Amsterdam een 'stadsredactie' gevestigd.⁷¹

---

⁶⁸ M. Rooij, *Het Dagbladbedrijf in Nederland*, 11.

⁶⁹ Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 63.

⁷⁰ E.V. Lucas, *A Wanderer in Holland*, (New York, 1908).

⁷¹ Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 20.

Grote kranten

Dit onderzoek is hoofdzakelijk gericht op de berichtgeving in vier grote Nederlandse landelijke dagbladen: *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Het Centrum*, *Het Volk*, *De Telegraaf* en *Het Nieuws van de Dag*. Voorop staat dat dit een arbitraire selectie is uit zeventig landelijke dagbladen. De genoemde kranten behoren tot de grootste (zie tabel), maar zeker ook tot de meer 'geruchtmakende' kranten in Nederland bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Wat volgt is een korte beschrijving van de historische ontwikkeling van deze politiek-maatschappelijke *instituten* – zoals we deze bladen toch ook wel mogen noemen.

Oplagecijfers Nederlandse dagbladen 1906 - 1915

Naam	1906/1907	1910/1911	1912/1913	1914/1915⁷²
<i>De Courant</i>	59.501	110.000 (250.000) ⁷³	153.859	179.642
<i>De Telegraaf</i>	14.650	20.427	21.872	28.095
<i>NRC</i>	9.800+	-	-	30000
<i>Het Centrum</i>	-	-	-	20.000
<i>Het Volk</i>	7.000	-	28.000	-
<i>Het Nieuws van den Dag</i>	ca. 40.000			

⁷² Tabel gebaseerd op: van de Plasse, *Kroniek van de Nederlandse Dagbladpers*.

⁷³ M. Schneider, *De Nederlandsche krant 1618-1978*, , 175.

De NRC (1843, Rotterdam)

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC) werd in 1843 opgericht als het *Rotterdamsch Staatskundig, Handels-, Nieuws-, en Advertentieblad*.⁷⁴ De krant begon, zoals veel nieuwe publicaties voorzichtig als een weekblad, maar naarmate de verkopen van het blad stegen werd ook het aantal uitgaven per week opgevoerd. Binnen een jaar na de oprichting verscheen de Rotterdamse krant drie maal per week. In 1844 werd het omgevormd tot een dagblad en in september van dat jaar ging het verder onder de verkorte titel, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. De NRC kreeg van de oprichter Henricus Nijgh een liberale grondslag mee en richtte zich vanaf de oprichting op het verspreiden van de toetsing van regeringsdaden en het propageren van “de vrijhandelsgedachte”.⁷⁵ Politiek stond de krant lange tijd op goede voet met de vooruitstrevend liberale elementen in de Nederlandse politiek. Naar zeggen van Maarten Schneider volgde de in 1885 geformeerde Liberale Unie “zijn politiek vaak naar de denkbeelden, die door deze bladen vertolkt werden”.⁷⁶ In januari 1893 werd Johannes Zaaier Arenzoon (1844 – 1925), Tweede Kamerlid voor het district Leeuwarden en werkzaam voor de politieke redactie van *De NRC*, hoofdredacteur van de Rotterdamse krant. Bij zijn aantreden als hoofdredacteur legde Zaaier zijn kamerlidmaatschap neer.⁷⁷ De opvolger van Zaaier, Govert van der Hoeven, was politiek eveneens op hand van de liberalen.

Van der Hoeven (Johannes Theodorus van geboorte, zijn ouders wijzigden het twee jaar later in Govert George), was jurist en solliciteerde in 1900 naar de functie van redacteur buitenland. In 1908 werd de *NRC* omgevormd tot een naamloos vennootschap en werd er voor het eerst in de geschiedenis van een Nederlandse krant formeel een scheiding aangebracht tussen de redactionele en de zakelijke leiding van de krant. Het zakelijke gedeelte zou vanaf 26 oktober 1908 waargenomen worden door de kleinzoon van de oprichter, Hendricus Nijgh, Henri Nijgh.⁷⁸

Het Volk (1900, Amsterdam)

De informele banden met liberale politici van de *NRC* vormt een schril contrast met de politieke achtergrond van *Het Volk*. Deze arbeiderskrant was in april 1900 opgericht op basis van donaties van SDAP-leden en functioneerde min of meer als partijblad. Voor de oprichting van *Het Volk* was de sociaal-democratische pers nog vooral lokaal georganiseerd in een bonte verzameling van zeven 'streekbladen'. Dat was wat veel voor

---

⁷⁴ M. Schneider, *De Nederlandsche krant 1618-1978*, 151.

⁷⁵ Ibidem 152.

⁷⁶ Ibidem, 162.

⁷⁷ [www.Parlement.com](http://www.parlement.com), “Dr. J. Zaaier Azn.” Bezoekt 10 juni 2010.

⁷⁸ Frank van Vree, 'Hoeven, Johannes Theodorus van der (1872-1955)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*.

een partij van amper drieduizend leden.⁷⁹ De hoofdredactie van *Het Volk* werd kort na de oprichting van de krant gevoerd door de politiek leider van de SDAP, Pieter Jelles Troelstra – een functie die hij tot 1906 zou bekleden. Hoewel het in eerste instantie een niet bijzonder invloedrijk blad was, overvleugelde het al snel het blad *Recht voor Allen* van de Sociaal Democratische Bond van Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De krant koos, net als de SDAP, voor een gematigde sociaal-democratische lijn. Het meer radicale linkse geluid was te lezen in het orgaan van de Communistische Partij, *De Tribune*.⁸⁰ Voor de ontwikkeling van *Het Volk* wierf Troelstra gelden van de Duitse Socialistische Partij. Deze partij verleende voor de moeilijke opstart van de krant 10.000 mark steun en zegde ook later nog enige financiële steun toe.⁸¹ Het zou, hoewel er ook advertentiegelden werden binnengehaald en al in 1913 een oplage van ongeveer 28.000 kranten bereikt werd, tot 1923 duren voordat de krant financieel zelfstandig werd.

Het Centrum

Ook de Nederlandse confessionelen hadden in het midden van de negentiende eeuw de eerste stappen gezet op het vlak van de 'politieke pers'. Protestantse en rooms-katholieke stromingen waren nauw verbonden met de politieke vertegenwoordigers van de confessionele richtingen en de omstreeks het einde van de eeuw opkomende politieke partijen, zoals de ARP en de KVP. Een belangrijke figuur binnen de katholieke zuil was Herman Schaepman. Aan het begin van zijn politieke loopbaan was Schaepman redacteur van *De Tijd*, maar zijn meer vooruitstrevende maatschappelijke denkbeelden vervreemden hem van deze conservatieve krant. In 1885 werd door een groep katholieken in Utrecht, zetel van het Nederlandse aartsbisdom, het dagblad *Het Centrum* gesticht. Op 6 mei verscheen de eerste uitgave van het blad, dat een gezaghebbend orgaan werd in rooms-katholieke kring.⁸² Hoewel Schaepman niet bij de officiële oprichters behoorde, raakte hij al snel betrokken bij de krant, niet als redacteur, maar als columnist *avant la lettre*. Hij gebruikte het blad voor het propageren van zijn religieuze, politieke en sociale denkbeelden, waaronder de formering van een confessioneel politiek blok.⁸³ *Het Centrum* werd al snel “De Krant van Schaepman”. Wellicht omdat hij geestelijk adviseur van de Bond van R.K. Werkliedenverenigingen was, richtte het blad zich in tegenstelling tot de andere (steldelijke) katholieke bladen zoals *De Tijd* in Amsterdam en *De Maasbode* in

---

⁷⁹ A. C. J. de Vranckrijker, *Het Wervende woord. Geschiedenis van der socialistsiche week- en dagbladpers in Nederland*, (Amsterdam 1950) 97.

⁸⁰ M. Schneider, *De Nederlandsche krant 1618-1978*, 170.

⁸¹ A. C. J. de Vranckrijker, *Het Wervende woord*. 121.

⁸² M. Rooij, *Het Dagbladbedrijf in Nederland*, 84.

⁸³ M. Schneider, *De Nederlandsche krant 1618-1978*, , 168.

Rotterdam, meer op “de gewone burgerij en de werkmansstand”.⁸⁴ J. van Dries, een door de krant hooggeachte katholieke priester, formuleerde de maatschappelijke taak van de katholieke krant in 1913 in een ingezonden brief, die prominent op de voorpagina werd gepubliceerd.

“[...] in onzen tijd moet de massa ook onmiddellijk bewerkt worden. De algemeene ontwikkeling is toegeneomen; het volk voelt meer zich zelf bewust; er schuilen krachten onder het volk die geëxploiteerd zullen worden tegen ons, als wij ze niet weten dienstbaar te maken voor onze zaak. Wij moeten dus vooral de breede massa van het volk bereiken en opvoeden ten goede”.⁸⁵

Het Nieuws van den dag (1870)

Een ander niet politiek georiënteerd nieuwsblad was *Het Nieuws van den dag*. Deze krant werd in korte tijd een van de meest populaire kranten van Nederland. Het blad was in de *hausse* na de afschaffing van de dagbladzegel in 1869 opgericht en kwam in maart 1870 met de eerste uitgave, naar voorbeeld van de Parijse krant *Le Petit Journal*, en had een overeenkomstig 'handzaam' formaat. Het blad werd aanvankelijk geredigeerd door de doopsgezinde predikant Simon Gorter – daarvoor redacteur bij *De Gids*.⁸⁶ Gorter, die kampte met een slechte gezondheid, wist binnen een jaar de oplage van de krant op te stuwen naar 10.000, mede door de overvloedige berichtgeving over de Frans-Duitse oorlog. Na zijn overlijden vervolgden eerst Hendrik de Veer en na 1890 Piere Henri Ritter sr., de door Gorter ingezette koers. In 1900 bereikte de kleine krant de grootste oplage van Nederland met 40.000 exemplaren. Een positie die lange tijd ongenaakbaar leek, tot in 1901 een jonge drukker een Amsterdamse noodlijdende krant overkocht.

De Telegraaf (1893, Amsterdam)

Nederland was te klein voor de *Penny papers* en *Boulevardblatts*, zoals deze opkwamen in grote staten. Het in 1892 door jonkheer Henry Tindal opgerichte Amsterdamse blad *de Telegraaf* is daarmee een aparte verschijning in de Nederlandse dagbladwereld.⁸⁷ De verkopen van deze oorspronkelijk vrijzinnig-liberale krant waren na een kortstondig succes in 1901 ineengestort. De noodlijdende krant werden vervolgens voor 40.000 gulden opgekocht door Hendrikus Marinus Cornelis 'Hak' Holdert. Deze drukkerszoon had in 1882 de drukkerij *Elsevier* opgericht en met deze drukkerij zijn kapitaal verworven. *De Telegraaf* werd onder redactie geplaatst van Haks jeugdvriend J.C.

⁸⁴ Het Centrum, 15 maart 1913.

⁸⁵ Het Centrum, 15 maart 1913.

⁸⁶ Remieg A. M. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw*, (Amsterdam 1997) 497

⁸⁷ M.Schneider, *De Nederlandsche krant 1618-1978*, 173.

Schröder. De voormalige sportredacteur verwierf nationale bekendheid onder het pseudoniem *Barbarossa*.⁸⁸ Het was echter Holdert die de dagelijkse (zakelijke) leiding had bij de krant. Plemp van Duivenland, voorzitter van de Nederlandse vakbond van journalisten, noemde Schröder “niet meer dan de uitvoerder van [Holderts] bevelen en in alles zijn gehoorzame dienaar.”⁸⁹ Ook andere medewerkers van de krant waren weinig onder de indruk van de kwaliteiten van 'Barbarossa' – de correspondent in Parijs, Alexander Cohen, typeerde zijn hoofdredacteur als een man van “volslagen karakterloosheid”. *De Telegraaf* ging vooral de concurrentie aan met *Het nieuws van den dag*. Binnen tien jaar overvleugden *de Telegraaf* en het uit Telegraaf-zetsels bestaande 'kopblad' de Courant, de grootste krant van Nederland en uiteindelijk zou *Het nieuws van den dag* in 1923 door Holdert worden overgekocht.⁹⁰

Manufacturing consent?

De vraag die rest is welke positie de kranten als *instituut* hadden binnen het politiek-maatschappelijke stelsel. Uit de hierboven beschreven omstandigheden is op te maken dat er geen sprake was van een eenvormig geheel. De Nederlandse 'verzuilende' samenleving reflecteerde de maatschappelijke diversiteit in de verscheidenheid van haar uitingsvormen. Hierbij is het opmerkelijk dat er weliswaar een naar verzuiling neigende tendens was binnen de pers, maar dat de pers nooit in zijn geheel verzuilde. Er blijft een belangrijke *commerciële* stroming bestaan naast de politieke dagbladen. Wat betreft het *type* nieuwsbladen is er dus onderscheid te maken tussen politiek gebonden bladen en zakelijk gebonden bladen. Aan de politieke zijde vinden we in dit onderzoek *Het Volk* en *Het Centrum*; aan de commerciële kant *De Telegraaf* en *Het Nieuws van den Dag*. *De NRC* bevindt zich hier op een grensvlak, omdat de invloed van liberalen merkbaar is binnen de krant maar veel meer op de achtergrond blijft wat betreft de inhoud van de kranten.

Toch is er ook wat in zijn geheel over de pers als element van het politiek-maatschappelijk stelsel te zeggen. Een politiek-maatschappelijk stelsel is het geheel van de *productieverhoudingen*, de *politieke instituten* en de *burgerlijke instituten*. Om dit stelsel bijeen te houden vormt een *politieke ideologie* het belangrijkste bindmiddel. Deze politieke ideologie is dan niet eens zozeer de 'levensovertuiging' van de verschillende elementen van het stelsel, zoals we in Nederland terugzien - maar het besef dat het voortbestaan van het stelsel een algemeen belang dient. De Italiaanse marxist Antonio Gramsci omschreef dit concept als *culturele hegemonie*: een algemeen maatschappelijke consensus wat betreft

⁸⁸ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 40.

⁸⁹ Leopold H. Plemp van Duivenland, *Journalistiek in Nederland*, (Den Haag 1924) 33.

⁹⁰ M. Rooij, *Het Dagbladbedrijf in Nederland*, 87.

waarden, gedragsvormen, overtuigingen en moraal, gedragen door alle elementen van het stelsel, die door een dominante elite binnen wordt bewaakt.⁹¹

Kranten zijn deel van dit stelsel en daarmee doordrongen van de *hegemonie*. Natuurlijk zijn er verschillen in opvattingen mogelijk, maar deze zullen niet snel de grenzen van het toelaatbare overschrijden. In zekere zin hebben kranten, net als andere maatschappelijke instituten, een zekere formele onafhankelijkheid of 'soevereiniteit'. Waarbij natuurlijk, zoals ook bij statelijke soevereiniteit het geval is, geen sprake is van volledige afsnijding van de andere instituten binnen het stelsel. Kranten staan niet onder constante controle van een onderdrukkende elite, maar dragen toch bij aan het overeind houden van het stelsel. Alleen in *noodgevallen* zouden drukmiddelen worden ingezet. Zo'n noodgeval was het uitbreken van de oorlog in 1914. In de komende hoofdstukken zal worden getoond hoe die oorlog invloed had op de Nederlandse politieke instituten én de Nederlandse dagbladpers en hoe dit de onderlinge verhoudingen veranderde.⁹²

---

⁹¹ C. Boggs, *Gramsci's Marxism* (Londen, 1976). 39

⁹² Burke, Antonio Gramsci, *Schooling and education*. <http://www.infed.org/thinkers/et-gram.htm>. Bezocht 10 juni 2010.

DEEL II
WERELDBRAND

Het kruisvat explodeert: juli – september 1914

Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd Nederland voor het eerst in de geschiedenis geconfronteerd met een situatie waarbij Nederlandse bewindslieden zich actief moesten inspannen om de neutraliteit veilig te stellen. Al jaren werd gevreesd voor een Europese Oorlog, toch waren er geen politici die zich de volle omvang beseft zouden kunnen hebben. Een onverwachte ontwikkeling die de politieke situatie compliceerde, was het toetreden van Engeland tot het kamp van de oorlogvoerende mogendheden. Tot Duitsland op 2 augustus een ongehinderde doortocht over Belgisch grondgebied eiste, werd er door vele politici in Europa nog van uitgegaan dat de Britten neutraal zouden willen blijven bij een Europees conflict.

Na de Britse oorlogsverklaring zat Nederland ingeklemd tussen het geweld van de strijdende grootmachten. “Tussen de duivel en de diepe blauwe zee”,⁹³ zoals een cartoonist het later noemde. Nederland moest rekening houden met een onaangekondigde neutraliteitsschending door Engeland of Duitsland. Het Wilhemijnse rijk had kunnen besluiten delen van Nederland te gebruiken of in een erger geval, te bezetten voor de doortocht naar België of verdediging tegen militaire bewegingen van de Triple Entente. Anderzijds hadden Britse oorlogsschepen de strategische optie om de Westerschelde op te stomen in een poging de Belgen te ontzetten. Tegen zulk een actie van één van de partijen moest Nederland zich verdedigen, al was het maar om represailles van de ander te voorkomen. Zo zou het land onbedoeld en ongewild in de oorlog terecht komen.⁹⁴

De geschiedenis leert dat het anders liep. Noch de Britten, noch de Duitsers hebben in de begindagen van 1914 de Nederlandse neutraliteit in gevaar gebracht – hoewel het zeker in Engeland werd overwogen. De strategische en politieke redenen hiervoor zijn uitvoerig beschreven. Dit hoofdstuk is dan ook niet gericht op de vraag waarom de vrees niet bewaarheid werd, maar op de uitwerking die de dreiging had op het Nederlandse Europese beleid in deze 'dagen van spanning'. Hoe werkte zij in op de gemoederen binnen de Nederlandse politieke-structuur? Dit hoofdstuk is gericht op *beleving* van de crisisdagen in augustus door politiek en pers. Zijn er overeenkomsten aanwijsbaar in de reacties van bewindslieden en redacteuren en hoe geven deze maatschappelijke instituten vorm aan hun *verantwoordelijkheden*?

---

⁹³ Henri Ritter, *de Donkere Poort I*, 409.

⁹⁴ H. Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 173.

Van vorstenmoord tot wereldbrand

De nazomer van de negentiende eeuw kwam in juli 1914 ten einde. Dat de door de groei van het Duitse Keizerrijk uit het lood geraakte Europese machtsbalans op een zeker moment uit zou monden in een militaire confrontatie, was voor weinigen een verrassing. Er hadden zich in de nog jonge twintigste eeuw echter verschillende mogelijke aanleidingen voor zo'n militaire krachtmeting voorgedaan. Hieronder waren twee 'Marokko-incidenten' in 1906 en 1911 en verschillende conflicten op de Balkan. Omdat deze internationale crises betrekkelijk vreedzaam waren opgelost, was bij veel Europeanen langzaam het vertrouwen gegroeid dat er een staat van permanente vrede bewaard werd dankzij het verstandig optreden van politici en diplomaten. Natuurlijk waren er in de verschillende staten duidelijk geprofileerde chauvinistische volksdelen, maar een agressieve kijk op het buitenlands beleid leek nergens in Europa een dominante meerderheid te hebben. De escalatie van de Juli-crisis van 1914 kwam dan ook als de donderslag bij een (letterlijk) heldere hemel en overviel zowel de bevolkingen als veel van de Europese leiders.

De Duitse keizer genoot van een cruise in Noordelijke streken “vanwege oververhitting”,⁹⁵ toen hem op 23 juli het bericht bereikte dat Rusland tegen Oostenrijk-Hongarije zou optreden als de dubbel-monarchie Servië zou aanvallen. Mogelijk zou het hele Europese stelsel van bondgenootschappen in een oorlog worden meegesleept. Duitsland, dat de steun aan Oostenrijk begin juli had bevestigd met een 'blanco cheque', moest bij een Russische mobilisatie direct militair reageren. De situatie was het gevolg van een diplomatieke kettingreactie, die in gang was gezet na de “sluipmoord” door “*ene Princip, een gymnasiast van de achtste klasse uit Grahovo*”.⁹⁶ De 19-jarige radicale Bosnisch-Servische nationalist had op 28 juni de Oostenrijk-Hongaarse troonopvolger Franz Ferdinand en zijn vrouw – bij stom toeval- kunnen vermoorden. Ondanks herhaaldelijke pogingen om te komen tot een diplomatieke oplossing,⁹⁷ bleek een militaire escalatie tegen het einde van juli onafwendbaar en snelden bewindslieden zich vanaf 23 juli huiswaarts.

De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken John Loudon ontving op zaterdagavond 25 juli bericht “van Persbureau Vas Diaz”⁹⁸ (het Nederlandse persbureau

---

⁹⁵ Henri Ritter, *de Donkere Poort* I, 15.

⁹⁶ NRC 29 juni, 1914.

⁹⁷ Strachan, *Outbreak of the First World War*, 107. Op 26 juli deed Edward Grey een voorstel tot een Europese conferentie. Duitsland zag echter niet veel in dit aanbod en hoopte op eigen kracht het conflict tussen Servië en Oostenrijk lokaal te beperken.

⁹⁸ *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, Derde Deel 1848 – 1919*, IV, (Den Haag 1962) nr. 2. (Zie voor uitgebreide lijst met verwijzingen pagina 92)

dat belast was met de ambtelijke berichtgeving), dat een gewapend optreden van Oostenrijk-Hongarije aanstaande was in het conflict met Servië.⁹⁹ De Serven hadden één punt van het ultimatum, dat de Oostenrijkers 48 uur eerder hadden uitgevaardigd, niet ingewilligd. Toegeven aan die eis had betekend dat de Balkanstaat *de facto* de soevereiniteit zou opgeven. Er werd gekozen voor een confrontatie. De diplomatieke betrekkingen tussen de landen waren verbroken en er was inmiddels begonnen met de mobilisatie van de strijdkrachten. Loudon verwittigde de Koningin. Wilhelmina keerde op 27 juli, een dag eerder dan gepland, terug naar Den Haag voor een overleg met de daar verzamelde ministerraad.¹⁰⁰

Een ander telegram bereikte Nederland in de avond van 25 juli. Het bevatte twee woorden: *Api api*.¹⁰¹ Dit telegram was gericht aan de chef-staf van het Nederlandse leger. De woorden betekenden 'brand' in het Maleis. Het telegram was afkomstig van J.J. le Roy, een oud KNIL-officier die directeur was van de Duits-Nederlandse telegraaf-maatschappij en een bekende van het hoofd van de generale staf. Hoewel het niet met zekerheid vast te stellen is, lijkt het telegram bedoeld als een waarschuwing, mogelijk voor een aanstaande Duitse mobilisatie ten gevolge van de Balkan crisis en de Russische dreigementen aan Oostenrijk.¹⁰² Wanneer Duitsland zou mobiliseren betekende dat mogelijk een Europese Oorlog. Zelfs als Nederland buiten zo'n oorlog zou blijven, zou het uitbreken ervan desastreus zijn voor de handel en industrie. Le Roy speelde de informatie door aan minister van Oorlog Bosboom, die eveneens voorbereiding voor de mobilisatie afkondigde.

Er werd echter nog niet daadwerkelijk actie ondernomen. Hoewel het ultimatum was geweigerd was er feitelijk nog geen oorlog. Tot de eerste berichten over vijandelijkheden Nederland bereikten, werd nog voorzichtig gehoopt op een diplomatieke interventie van de bondgenoten van Servië en Oostenrijk-Hongarije. De interne politieke situatie van die bondgenoten, respectievelijk Rusland en Duitsland, wees erop dat er voor hen nog een aanzienlijk belang was in het behouden van de vrede. Oud-minister van Buitenlandse Zaken Beaufort tekende, hoewel ook hij voor erger vreesde, de laatste hoopvolle perspectieven op in zijn dagboek:

“Er zijn nog enkele gegevens die de hoop op een oplossing zonder algemeen oorlog niet geheel uitsluiten: Ruslands inwendige toestand [...] Frankrijks

---

⁹⁹ *Bescheiden buitenlandse politiek* deel IV, nr.2.

¹⁰⁰ Paul Moeyes, *Buiten schot*, 50.

¹⁰¹ Hubert P. van Tuyl van Serooskerken, *The Netherlands and World War I : espionage, diplomacy and survival*, (Leiden 2001) 11.

¹⁰² Maartje Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*, 62-63.

zwakheid [en] de algemeene stemming in Europa die een algemeenen oorlog als een ramp beschouwt die gekeerd moet worden.”¹⁰³

Het waren slechts de laatste strohalmen die de diplomaten hadden kunnen aangrijpen om mobilisatie van de Duitse of Russische legermachten af te wenden. Na een mobilisatie hadden diplomaten vrijwel niets meer in te brengen. Het “doomsday-device”,¹⁰⁴ zoals Henry Kissinger het stelsel van militaire plannen noemde, liet geen ruimte voor internationaal overleg of een gefaseerde escalatie van de vijandelijkheden. Vanaf het moment dat er door één van de grote Europese mogendheden werd overgegaan tot mobilisatie, was de totale aanvallende oorlog de enige mogelijke uitweg. Moderne militaire doctrine schreef voor dat een verdedigende oorlog geen gunstige uitgangspositie was en dat een beslissende slag noodzakelijk was om de vijand te overwinnen. Deze door Carl von Clausewitz geïntroduceerde leer was het diepst doorgedrongen in het denken van de Duitse legertop.¹⁰⁵ Een snelle uitschakeling van Frankrijk, dat sinds 1889 in een militair bondgenootschap met Rusland verenigd was en Duitsland bij een oorlog met Rusland in de rug kon aanvallen, zagen de Duitsers als enige overlevingskans.

In 1906 schreef opperbevelhebber Von Schlieffen zijn berucht geworden *memorandum* over het strategische vraagstuk dat voor Duitsland van levensbelang was. Met een omcirkeling van de Franse legers via België en Nederland, kon snel een overwinning in het Westen worden behaald – waarna de volle kracht gebruikt kon worden om het trager mobiliserende Rusland een beslissende slag toe te brengen. Het idee was niet gespeend van 'Napoleontische bravoure'¹⁰⁶ en werd enthousiast ontvangen in Duitse militaire kringen. Helmut von Moltke werkte, na het aftreden van Von Schlieffen, het concept van Von Schlieffen tot in detail uit en bracht enige subtiele wijzigingen aan. Zijn plan dicteerde een onverbidde tijdsschema voor de uitschakeling van Frankrijk. Een snelle ongehinderde doortocht door het neutrale België was hierbij nog steeds de sleutel tot succes. Von Moltke was, in tegenstelling tot Von Schlieffen, van mening dat het in geval van oorlog cruciaal was om Nederlands grondgebied te ontzien.

“Es *muß* unsere Luftröhe bleiben, damit wir atmen können”,¹⁰⁷ schreef de bevelhebber in 1909. Opvallend is dat de Duitse opperbevelhebber rekening leek te houden met een langdurige oorlog, in plaats van de snelle uitschakeling waar zijn eigen plan voor bedoeld was.

---

¹⁰³ *Dagboeken en aantekeningen van W.H. de Beaufort*, 614.

¹⁰⁴ H. Kissinger, *Diplomacy*, (New York 2004) 201.

¹⁰⁵ Hew Strachan, *The Outbreak of the First World War*, (Oxford 2004) 171 – 175.

¹⁰⁶ B.H. Liddell Hart, *The real War 1914-1918*, (Boston 1930) 68.

¹⁰⁷ Von Moltke in 1909 in: Klinkert, *Het Vaderland Verdedigd*, 422.

Het meest onzekere element in de strategische afwegingen van de Europese mogendheden in juli 1914 was de opstelling van Engeland. Gedurende de negentiende eeuw had Engeland zich zoveel mogelijk afzijdig gehouden van machtspolitieke verwickelingen op het continent. Zolang Europa verdeeld bleef, was er weinig reden tot zorg. De regering Asquith was in 1914 ook nog eens bezig met een interne crisis, grenzend aan een burgeroorlog, over de *Home Rule* wetten voor Ierland. Tijdens een bezoek van de Duitse kroonprins aan een Britse luchtshow begin juli, leek alles erop te wijzen dat de Britten het zich niet konden veroorloven zich in Europese aangelegenheden te verliezen.¹⁰⁸ De garanties aan België van 1839 waren in de ogen van de Duitsers een dode letter. Het bondgenootschap tussen Frankrijk, Rusland en Engeland - de Triple Entente - was daarbij weinig solide. Dat laatste concludeerde ook de Nederlandse gezant in Londen, De Marees van Swinderen, op 1 augustus in een telegram aan minister Loudon.

“Opinion commence ici à prévaloir que l'Angleterre ne se considère pas liée aux termes de la Triple Entente et désire rester neutre. Cabinet Londres tâcherait amener l'Italie à faire de même”.¹⁰⁹

Een groot deel van de Britse bevolking was fel gekant tegen de oorlog. Tegelijkertijd was er ook een chauvinistische anti-Duitse onderstroom in de Britse publieke opinie. Deze 'jingoïsten' hadden een belangrijke invloed op conservatieve elementen in de Britse politiek en hun mening kwam in de pers naar buiten in invloedrijke dagbladen als *The Daily Mail* en *The Times*. De *Conservative party* was in Engeland echter politiek afgestraft na de rampzalig verlopen Boerenoorlog en pogingen tot een protectionistische hervorming van de export. Na een eclatante verkiezingsoverwinning van de Liberal Party was in 1905 Herbert Henry Asquith (1852 – 1928) aangetreden als minister van Financiën. De meerderheid van de Liberalen was ervan overtuigd dat er een 'splendid isolation' doorgevoerd moest worden. Neutraliteit en vrijhandel gingen ook voor Britse liberalen hand in hand. Naar inschatting van Asquith, die in april 1908 Prime Minister Campbell-Bannerman na diens overlijden opvolgde, was zeker driekwart van de liberalen in 1914 “for absolute non-interference at any price”.¹¹⁰

De Duitse legerleiding schatte in dat de risicovolle gok van Von Moltke kon en moest worden gewaagd. Een oorlog tegen Frankrijk zou - zeker als de Duitsers het initiatief in de aanvallende oorlog zouden behouden - binnen enkele maanden beslist zijn, waarschijnlijk nog voor de Britten voldoende gewicht in de strijd konden leggen. De verdediging van Groot-Brittannië was voornamelijk de taak van de *Home Fleet* en dus niet van belang bij de

¹⁰⁸ J. Lee Thompson, *Northcliffe : press baron in politics, 1865-1922, 1865 – 1922*. (2000). Passim.

¹⁰⁹ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.11.

¹¹⁰ George H. Cassar, *Asquith As A War Leader*, (Londen 1994) 19.

aanval op Parijs. Het Britse landleger bestond uit een klein onervaren *Territorial Army* (TA), dat gebaseerd was op vrijwillige dienst – een ander belangrijk deel van het leger zat in de koloniën. De Britten vreesden boven alles een invasie van het eiland en hadden het *Territory Army* enkel voor verdedigende taken toegerust. De vloot was de grootste zorg en het TA zou waarschijnlijk het Moltke-plan niet in de war kunnen schoppen.

Waarschuwingen van de inlichtingendienst dat de Britten binnen twee weken na het bevel van mobilisatie een aanzienlijke hoeveelheid troepen op het Europese continent konden laten landen, werden in de wind geslagen.¹¹¹ De teerling werd geworpen en op 27 juli wees het Kabinet van de Keizer voorstellen van het Britse *Foreign Office* tot een internationale diplomatieke conferentie af.

Nederland verklaart zich Neutraal

De Nederlandse regering was niet op de hoogte van het bestaan van de Duitse aanvalsplannen en had niet de militaire luxe om de internationale onzekerheden af te wachten. Tegelijkertijd was er het voordeel dat het oproepen van de strijdkrachten niet als een bedreiging zou worden gezien. Na het ontvangen van het Api Api-telegram waren dan ook al direct militaire voorbereidingen getroffen.¹¹² Mobilisatie zou een duidelijk signaal afgeven dat Nederland de neutraliteit zou verdedigen. Er mocht bij de andere militaire strategen geen twijfel bestaan; Nederland zou de neutraliteit als het daartoe werd gedwongen, met geweld handhaven. Na een buitengewone ministerraad werd, naar voorbeeld van de stellingname in de Frans-Duitse Oorlog van 1870, in de vooravond van maandag 27 juli besloten:

“De neutraliteitproclamatie uit te vaardigen, zoodra de vijandelijkheden tusschen Oostenrijk-Hongarije en Servië een aanvang genomen hebben”.¹¹³

De Nederlandse mobilisatie begon op 29 juli en daarmee was Nederland het eerste Europese land dat de troepen te velde bracht. Geluk voor Nederland was dat de omvang van het Nederlandse leger te groot werd ingeschat en dat deels hierom strategen de gok om Nederland bij het conflict te betrekken liever niet waagden.

Tegenover die militair defensieve opstelling stond dat elke aanleiding tot conflict moest worden vermeden. Claims op de door Duitsland betwiste Eemsmond, bij de haven van Delfzijl, werden aan de kant gezet en de Westerschelde werd nadrukkelijk tot militair *neutraal* gebied verklaard. Bij de afkondiging van de eigen neutraliteit werd gesteld dat op het moment dat Duitsland of Frankrijk de Belgische neutraliteit zou schenden, Nederland

---

¹¹¹ Barbara Tuchman, *The Guns of August*, 100.

¹¹² C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog – deel II*.

¹¹³ *Bescheiden buitenlandse politiek IV*, nr.7.

vrije doorvaart zou verlenen aan transport- én oorlogsschepen van de mogendheid die België te hulp zou komen.¹¹⁴ Het was, hoe beperkt ook, de enige garantie die Nederland kon geven voor de soevereiniteit van de Zuiderbuur, zonder de eigen neutraliteit in gevaar te brengen. De Westerschelde, de levensader van Antwerpen werd daarom ook niet versperd met mijnen, zoals wel gebeurde met meer noordelijke riviermondingen.¹¹⁵

Honderdveertig Nederlandse detachementen werden in *afwachtingsopstelling* gebracht langs de grenzen en in de vestingen langs de kust. Op 31 juli, om half twee 's middags werd bij monde van Wilhelmina de algehele mobilisatie afgekondigd. Vijftien lichten van de landweer werden opgeroepen. In drie dagen tijd moesten meer dan 170.000 man militair personeel naar hun post.¹¹⁶ De boodschap werd verspreid per aanplakbiljet en omroepers. Door heel Nederland was het gebeier van de kerkklokken te horen of werd per trompet aandacht getrokken voor de noodsituatie.¹¹⁷ Hoewel er een aanzienlijke onrust ontstond onder de bevolking en op de financiële markten, was de militaire verdediging van het thuisland een betrekkelijk eenvoudige en goed geoefende, operatie. Generaal Snijders, *'soldaat in hart en nieren,*¹¹⁸ was op 23 juli op de hoogte gesteld van de situatie op de Balkan en 25 juli in Nederland teruggekomen van zijn vakantie in Scandinavië. Hij was door Wilhelmina benoemd tot opperbevelhebber en voerde deze taak uit onder het ministerie van de oud-militair Bosboom.¹¹⁹

Grotere zorgen waren er over eventuele veranderingen in de situatie rond Indië waarbij, naar zeggen van commandant van de Zeemacht in Indië Pinke, “een Aziatische mogendheid van de Europeesche verwickelingen gebruik zou willen maken”¹²⁰ om de zwak verdedigde Nederlandse koloniën te veroveren. De commandant doelde hiermee op Japan, dat zijn militaire kracht in de oorlog tegen Rusland had bewezen. Nederland had onvoldoende oorlogsschepen en mankracht in de kolonie om het gebied effectief te kunnen verdedigen. Het behoud van Britse steun en ook, weliswaar in mindere mate, die van Duitsland, dat sinds enkele jaren in de regio actief was, waren van cruciaal belang voor het behoud van de koloniën. Als de Britten neutraal zouden blijven was de koloniale positie zekergesteld. Tot de namiddag van 2 augustus leek dat in ieder geval één van de laatste garanties waar de Nederlanders op konden rekenen.

---

¹¹⁴ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.12.

¹¹⁵ H. Pruntel, Bereiken wat mogelijk is, 184.

¹¹⁶ Maartje Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*, 73.

¹¹⁷ *Ibidem*, 66.

¹¹⁸ Paul Moeyes, *Buiten schot*, 58.

¹¹⁹ *Ibidem*, 58.

¹²⁰ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.9

Dagen van Spanning in de Nederlandse dagbladers

De komst van de oorlog beroerde de gemoederen in Europa. W.H. de Beaufort zag in de buitenlandse kranten die hij las de onrust in Europa groeien en de chauvinistische elementen aan invloed winnen. In zijn ogen was er bij het voorkomen van een oorlog dan ook een belangrijke taak voor de pers weggelegd.

“De dagbladers kan ook veel doen om den vrede te bewaren,
doch de invloeden die haar bewerken zijn in vele opzichten verdacht”.¹²¹

In een deel van de buitenlandse dagbladen werd na het ultimatum van Oostenrijk-Hongarije opgeroepen tot een *beslissende* internationale krachtmeting; 'The War to End All Wars', zoals het in Engeland ging heten. In Duitse kranten pleitte de schrijvers van zeker een kwart van alle opinie-artikelen voor de 'Weltkrieg'.¹²² De opmerking van De Beaufort doet vermoeden dat er grotere belangen op het spel stonden dan op het eerste gezicht kon worden vermoed. De Beaufort geeft echter geen aanwijzingen in welke richting gedacht zou moeten worden.

Het is de vraag welke rol de pers in Nederland in deze dagen van spanning precies had. Verschillende onderzoeken die zijn gedaan naar de houding van de Nederlandse pers tijdens de Eerste Wereldoorlog benadrukken de 'keurige neutraliteit', die door de Nederlandse kranten in acht zou zijn genomen. Bij bestudering van de grote dagbladen die rond de oorlogsuitbraak verschenen, blijken er enige opmerkelijke uitzonderingen op die regel te vinden. Hoe reageerden de Nederlandse redacties precies op de oorlogsuitbraak? Op welke 'toon' informeerden zij hun lezers over het opblaaien van de wereldbrand?

Op zoek naar samenhang in de chaos

De juli-crisis escaleerde sneller dan de Nederlandse kranten konden bijhouden. Enkele dagen nadat Princip in Sarajevo zijn dodelijke schoten loste, moest volgens het socialistische 'dagblad-strijdorgaan'¹²³ *Het Volk* nog de idee “dat Ruschland [...] voor de belangen van zijn Slavische broeders zal opkomen als een hersenschim worden aangemerkt.”¹²⁴ De krant haalde in het betreffende artikel de Weense arbeiderskrant *Vörwärts* aan, waar geschreven werd over een 'vergiftigde Europese atmosfeer' en over de kans op een 'weerdoorlog' – maar ook het Oostenrijkse dagblad achtte een dergelijke

---

¹²¹ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, 614.

¹²² Bernhard Rosenberg, *Zeitungen als Kriegstreiber? : die Rolle der Presse im Vorfeld des Ersten Weltkrieges*. (Böhlau 1998). passim.

¹²³ A. C. J. de Vranckrijker, *Het Wervende woord*. 125.

¹²⁴ *Het Volk*, 6 juli 1914.

escalatie onwaarschijnlijk.¹²⁵ De werkelijke spanning bleef voor de dagbladen gedurende enkele weken onder de oppervlakte. Slechts af en toe komt het, in zeer omzichtige bewoordingen, in de kranten naar de oppervlakte. *Het Centrum* bericht op 16 juli over de dreiging van oorlog en de spanning die dit oproept in de verschillende grote Europese staten. De krant citeert hierbij een bericht uit *De NRC* over een Duitse brochure 'Des Deutschen Reiches Schicksalsstunde'¹²⁶ (Het uur van de waarheid voor het Duitse rijk), betreffende de militaire opbouw in Europa.

“In het voorjaar van 1915, zal deze [militaire opbouw] zoo volledig zijn, dat men iederen dag het binnenrukken kan verwachten van zoo geweldige legers, als in Europa, ja op de hele aarde nog nooit aanschouwd zijn. Dan zal voor het Duitse rijk en voor zijn bondgenooten de Schicksalsstunde slaan”.¹²⁷

Tot Oostenrijk-Hongarije op 23 juli een 'nota' richting Servië uitvaardigde, leek er nog geen sprake van dat de crisis onbeheersbare proporties zou aannemen en de redacties lijken dan ook behoorlijk verrast door deze plotselinge wending. Hoewel de Oostenrijkse nota volgens *De NRC* 'niet malsch' was, leek een vreedzame ontkenning van de crisis nog goed mogelijk.¹²⁸ Al slonk die kans met het uur. *Het Centrum* beschreef de stemming in de avondeditie van de krant van zaterdag 25 juli, enkele uren voor het verstrijken van het ultimatum;

“Wij zullen spoedig weten welk een loop de zaken nemen en of het oorlog zal zijn of vrede. Hopen wij het laatste. De politieke dampkring is vol elektriciteit en de ontlading zou vreselijk zijn”.¹²⁹

Na de eerste ontlading, de afwijzing van het Oostenrijkse ultimatum, hielden kranten hun lezers nog steeds voor dat een verdere escalatie van het conflict nog steeds vermeden zou kunnen worden. Er waren nog geen vijandelijkheden tussen de twee landen, maar belangrijker nog - niet tussen de bondgenoten. Hoewel Rusland had aangekondigd maatregelen te treffen bij een mobilisatie van Oostenrijk-Hongarije, hoefde dat nog geen grootschalige militaire actie te betekenen. Zo schreef *De NRC*

“De verklaring [...] dat Rusland in [het conflict] niet onverschillig kan blijven, hoeft nog niet een gewapende tussenkomst aan te kondigen.”¹³⁰

---

¹²⁵ Het Volk, 6 juli 1914.

¹²⁶ Herman Frobenius, *Des Deutschen Reiches Schicksalsstunde*, (Berlijn 1914).

¹²⁷ Het Centrum, 16 juli 1914, “Het oorlogsgevaar”.

¹²⁸ NRC, 23 juli 1914. Ochtendblad A.

¹²⁹ Het Centrum, 25 juli 1914.

¹³⁰ NRC, 25 juli 1914. Avondblad.

Maar de Rotterdamse krantenredacteur voegde daar in het ochtendblad van de volgende dag uit de *Giorno d'Italia* de volgende overwegingen aan toe:

“Te Wenen rekt men er op dat de binnenlandse toestand Rusland van ingrijpen zal afhouden. Daar moet men niet teveel op bouwen. Er bestaat in Rusland een panslavische strooming die er niet tegen zou opzien door een buitenlandsch conflict de aandacht van het volk van binnenlandsche troebelen af te wenden”.¹³¹

Er bestond onder de Nederlandse redacteuren buitenland een zeker begrip voor het optreden van Oostenrijk-Hongarije tegen Servië. De 'Groot-Servische propaganda' had, volgens de katholieke krant *Het Centrum*, toch de gruwelijke moord op de kroonprins veroorzaakt¹³² en een vergelding was daarmee gerechtvaardigd, zolang het maar niet tot een wereldoorlog zou leiden. Tegelijkertijd was er begrip voor de opstelling van Servië, dat niet “na al wat vooraf is gegaan, thans zou buigen voor de uitermate scherp gestelde eischen der Donau-monarchie”.¹³³ Als het maar niet tot een wereldoorlog zou leiden. Door Oostenrijk en Servië kon echter niet meer rationeel worden gehandeld. Een algemene Europese Oorlog zou nog voorkomen moeten kunnen worden, als er door de bondgenoten gezamenlijk in het belang van de vrede bemiddeld zou worden.¹³⁴

De dagen na moord worden de kranten gekenmerkt door een mengeling van enerzijds een donker cynisme – zoals te lezen valt in *Het nieuws van den dag*:

“Zijn dáárvoor vredesconferenties saamgeroepen, een hof van arbitrage ingesteld, een vredespaleis gebouwd [?] Zoo is dan nu het gruwelijk anachronisme van een oorlog tusschen twee beschaafde staten uitgelokt, opzettelijk onvermijdelijk gemaakt door dezelfde regering die binnen eenige weken in haar hoofdstad het wereldcongres voor den vrede zou ontvangen – wreede satire!”¹³⁵

En anderzijds bestond de hoop dat er nog krachten waren die het naderend onheil konden afwenden. De Duitse keizer werd door *De NRC* een 'vriend van de vrede' genoemd en ook wees het Rotterdamse dagblad erop dat zelfs in Frankrijk, oordelend naar enkele prominente Franse dagbladen, niemand warm liep voor de strijd met Duitsland. Terwijl juist daar in het verleden regelmatig eens andere geluiden waren te horen.¹³⁶ Onder de

¹³¹ NRC, 26 juli 1914, Ochtendblad B.

¹³² Het Centrum, 25 juli 1914.

¹³³ Het Centrum, 25 juli 1914.

¹³⁴ NRC, 27 juli 1914.

¹³⁵ Het nieuws van den dag,

¹³⁶ NRC, 28 juli 1914.

ontmoedigende kop “Den Afgrond In?” prijst *Het Volk* de inspanningen van de Franse en Duitse regeringen om een escalatie te voorkomen. Uiteraard gebeurde dat onder druk van de het proletariaat en de sociaaldemocratische bewegingen.

“Het socialistische proletariaat staat eensgezind voor de vrede op de bres. [...] De partij [die] tot haar levenstaak heeft gemaakt voor de lijdende menschheid een betere wereld te bereiden, staat met al haar kracht tegenover hen die over Europa een orkaan van moord en brand willen doen losbreken, waarin duizenden hun leven zullen laten ... voor niets.”¹³⁷

Het buitenlandse nieuws bleef de voorpagina's beheersen en met iedere nieuwe ochtend- en avonduitgave verbrokkelde er meer van de hoop, dat de orkaan van moord en brand niet over de rest van Europa zou uitwaaien. Wat in Nederland overbleef was de verwachting dat het land zich als kleine neutrale natie wel buiten de strijd zou kunnen houden. Over welke gevolgen de verdere ontwikkelingen voor Nederland zouden hebben, tastte de pers in het duister. Op 28 juli werd het duidelijk dat er een goede mogelijkheid bestond dat Nederland die neutraliteit wellicht gewapenderhand zou moeten verdedigen. *Het Algemeen Handelsblad* berichtte op 28 juli als eerste over de geruchten van een 'geheime circulatie' van de minister van Oorlog, die richting de dienstplichtigen was uitgegaan om zich voor te bereiden op een mobilisatie.¹³⁸ Andere dagbladen volgden diezelfde dag met berichten over strategische voorbereidingen en eventuele mobilisatie in verband met verontrustende oorlogsgeruchten.¹³⁹ De Amsterdamse beurs werd in verband met deze geruchten zeer onrustig en daarom op 29 juli uit voorzorg gesloten. Later die dag vormden zich grote rijen mensen voor de banken om hun bankbriefjes te verzilveren. In *De NRC* werd geschreven over een “bestorming van de banken” en gemeld dat er werd gehamsterd alsof Nederland “een beleg van zes maanden zal hebben te doorstaan”.¹⁴⁰

De SDAP gebruikte *Het Volk*, dat in belangrijke mate diende als partijorgaan en 'strijdblad', om een massabetoging tegen de oorlog op poten te zetten. Op 30 juli riep het in het artikel “Verheft uw stem!” op tot een 'meeting' tegen het grote kapitaal dat zou gaan profiteren van het bloed van de arbeidersklasse en een oplopende staatsschuld. Ter illustratie haalde de krant een advertentie uit het *Algemeen Handelsblad* van 29 juli aan, waarin “hen die groote verliezen leden in effecten” werd aangeraden snel tarwe, suiker en andere levensmiddelen in te kopen, omdat deze in prijs zouden stijgen.¹⁴¹ De bijeenkomst zou eerst plaatvinden in het Concertgebouw, maar omdat daarop door de militaire

¹³⁷ *Het Volk*, 27 juli 1914, “Den Afgrond In?”

¹³⁸ Paul Moeyes, *Buiten schot*, 51.

¹³⁹ *NRC*, 28 juli 1914, “Nederland en de Buitenlandsche toestand.”

¹⁴⁰ Paul Moeyes, *Buiten schot*, 53.

¹⁴¹ *Het Volk*, 31 juli 1914, “Verheft uw stem!”

autoriteiten beslag was gelegd, werd de 'meeting' verplaatst naar een terrein aan de Baerleusstraat.

Op 28 juli werd G. Simons, de correspondent van *De Telegraaf* in Berlijn, op het *Auswärtiges Amt* ontboden en werd hem verzocht in zijn krant een artikel te plaatsen. Simons was een graag geziene gast binnen Duitse regeringskringen en voor *De Telegraaf* een zeer gewaardeerd correspondent, omdat hij naast zijn journalistieke prestaties ook nog een uitstekend werver van advertentie-inkomsten was. Op 29 juli verschijnt het artikel dan ook onder de kop "Beroep op de Nederlandsche regeering".¹⁴²

“De Europeesche crisis heeft haar hoogtepunt bereikt. [...] tegelijkertijd meldt de Duitse regering alles in het werk te willen stellen om een Europeesche oorlog te voorkomen. [...] Als neutrale hoog in aanzien staande staat, zou Nederland de zaak van den vrede ten zeerste bevorderen, wanneer het [...] de Engelsche regering kon overhalen [...] op Rusland een kalmerenden invloed uit te oefenen”.¹⁴³

Deze oproep mocht niet baten. In de middag van 30 juli kwam het bericht dat er een gedeeltelijke mobilisatie van het Russische leger zou zijn begonnen en dat de Duitse regering in Potsdam bijeen was om zich te beraden op maatregelen.¹⁴⁴ Het Duitse ultimatum aan Rusland was het 'point of no return'. De tsaar kreeg van Berlijn op 31 juli 12 uur de tijd om de mobilisatie van zijn legers te staken. Dat was een eis waaraan Rusland geen gehoor aan kon, laat staan wilde, geven.¹⁴⁵ Toen dit nieuws Nederland bereikte bleken ook de Nederlandse journalisten zich te realiseren dat, als Duitsland tegen Rusland zou optrekken, de Duitse legers eerst het andere lid van de entente, Frankrijk, zouden moeten uitschakelen. *Het Nieuws van den dag*, dat een dag eerder al had bericht over de mogelijke stappen van Duitsland, waarschuwde op 31 juli nog tegen een te overspannen reactie in de kranten.

“De staatkundige en financieele crisis, waarin heel Europa thans verkeert, is waarlijk al erg genoeg, om er geen noodeloze verontrusting aan toe te voegen. Het komt er nu op aan, dat het publiek, in afwachting van het onvermijdelijke, zich kalm houdt. In die richting moet naar onze meening ook de pers werkzaam zijn en dit is de reden waarom wij tot dusver tegen onze gewoonte in spaarzaam

---

¹⁴² Mariëtte Wolff, *Het Geheim van de Telegraaf*, 127.

¹⁴³ De Telegraaf, 30 juli 1914. Tweede blad. “Een beroep op de Nederlandsche regeering”.

¹⁴⁴ Het Nieuws van de dag, 30 juli 1914, Vierde (laatste) blad, “De oolog”.

¹⁴⁵ De mobilisatie van Russische troepen zou zeker een maand in beslag nemen, iedere vorm van uitstel zou de vijanden van Rusland langer de tijd geven om een beslissende slag te slaan voordat de troepen in stelling waren gebracht.

zijn geweest met het uitgeven van bulletins na het bericht van de oorlogsverklaring”.¹⁴⁶

Oorlog

Waar in juli door veel kranten werd geschreven over 'de Toestand' (een woordkeuze die voor de huidige lezer wellicht wat eufemistisch overkomt), schreven de meeste kranten de eerste dagen van augustus voor het eerst over 'de Oorlog'.¹⁴⁷ De lezers van enkele Nederlandse kranten maakten daarmee overigens voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse dagblad-typografie kennis met het fenomeen oorlog-kop. In Nederland waren deze nog slechts twee kolommen breed (één derde pagina), maar in een land waar een krantenkop daarvoor nooit breder was dan één kolom, was dit meer dan genoeg om de ernst van de zaak aan te duiden.¹⁴⁸ Bij een groter aantal kranten beheersten de zettters zich en hielden zij het bij de gebruikelijke eenkoloms-koppen.

De onrust over de internationale toestand werd met enig gevoel voor dramatiek verwoord door het socialistische dagblad *het Volk*. Op 1 augustus, temidden van verontwaardigde reacties op de moord op de Franse socialistische leider en uitgesproken anti-militarist Jean Jaurès, de “martelaar voor den vrede,”¹⁴⁹ publiceerde het blad een samenvattende beschouwing van de ontwikkelingen die zich in de dagen daarvoor hadden voorgedaan:

“In nauwelijks één week tijd is de beschaafde wereld uit haar normalen toestand gebracht, aan den rand van den ondergang. [...] de ene schok volgde zoo snel op de andere, dat de oorlog die veertien dagen geleden nog als een krankzinnigheid zou zijn bespot, thans als het eenig mogelijke voor ons staat”.¹⁵⁰

Naar voorspelling van de “grootte helderziende voorganger Bebel”, de in 1913 overleden voorzitter van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, zou de oorlog leiden tot “onpeilbare eukonomische ellende”.¹⁵¹ Dat was voor de lezers van *Het Volk*, voor het overgrote deel lid van de SDAP, natuurlijk een verschrikkelijk vooruitzicht. Het

---

¹⁴⁶ Het nieuws van den dag, Eerste blad. 31 juli 1914.

¹⁴⁷ NRC 1 augustus, Ochtendblad A. “De Oorlog”

¹⁴⁸ Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 119.

¹⁴⁹ Jaurès was een uitgesproken pacifist / anti-militarist, streefde een diplomatiek bondgenootschap met Duitsland na en verzette zich openlijk tegen de invoering van een langere dienstplicht. Hij werd op 31 juli vermoord door de 29 jarige student Rauoul Villain. Eén dag later werd de mobilisatie afgekondigd. Villain werd in 1919 vrijgesproken voor de moord.

¹⁵⁰ Het Volk, 1 augustus 1914, “Spanning”.

¹⁵¹ Het Volk, 3 augustus 1914, “Wereldbrand”

proletariaat, de 'lijdende mensch', zou vanzelfsprekend als eerste het slachtoffer worden van de oorlog.

De NRC schreef in minder theatrale bewoordingen over de komst van de oorlog. Beide kranten wijdden uit over 'oorlogskoorts' die de kop op stak in andere landen en over de eerste gevechtshandelingen aan de Oostenrijks-Servische grens. Er was een stroom van geruchten over de mobilisatie van verschillende Europese legers en troepenverplaatsing richting verschillende grenzen – maar hoe de rest van de militaire krachtmeting zich zou ontwikkelen en wie in het Westen de eerste schoten zou lossen, dat konden de journalisten niet bevroeden. *De NRC* leek in de eerste plaats de Entente-mogendheden niet geheel te vertrouwen. Volgens een artikel op de voorpagina zou een Duitse journalist in Parijs een vervalst telegram hebben ontvangen, waarin hij door 'de Consul' voor militaire dienst werd opgeroepen – terwijl er nog geen oorlogsverklaring de deur was uitgegaan. Duidelijk een provocatie en een “weezinwekkende operatie”¹⁵², aldus de Nieuwe Rotterdamse Courant.

Nadat de oorlogsverklaringen van Duitsland aan Frankrijk op 3 augustus was uitgevaardigd was de internationale situatie volledig anders dan daarvoor. Er werd ook een andere houding verwacht van de Nederlanders. *De NRC* opende op de derde dag van augustus met een hoofdredactioneel artikel onder de kop “Kalmte”. Alle geledingen de Nederlandse burgerij werden opgeroepen vertrouwen te hebben in de bekwame hand van de regering. Er was geen aanleiding om aan te nemen dat de Nederlandse neutraliteit geschonden zou worden, maar mocht dat gebeuren was het leger in goede orde gemobiliseerd en klaar om de neutraliteit te verdedigen. De lezer werd door meer kranten gemaand tot rust, kalmte en vaderlandsliefde.¹⁵³ Nederland zou, zo schreef *De Telegraaf* eerder op 30 juli, wellicht bij de oorlog betrokken kunnen worden maar er was absoluut geen reden tot paniek. Zeker als er samen met Engeland een beroep op het gezonde verstand van de Russische tsaar kon worden gedaan, was het nog niet te laat.¹⁵⁴ Op 3 augustus kon ook *De Telegraaf* niets meer vragen van het Nederlandse volk dan kalmte en vertrouwen. Het Europese continent was in oorlog, de vraag die nog onbeantwoord was, wat Engeland zou doen.

De houding van Engeland

De Duitse inschatting, die lange tijd gedeeld werd door een groot deel van de Nederlandse volgers van de buitenlandse politiek, dat Engeland *at any price* buiten de oorlog zou blijven, bleek onjuist. Het Engelse publiek was in grotere mate bereid om oorlog

---

¹⁵² NRC, augustus 1914.

¹⁵³ NRC, 3 augustus 1914, “Kalmte”

¹⁵⁴ *De Telegraaf*, donderdag 30 juli 1914, ochtendblad. “Een beroep op de Nederlandsche regering”.

te voeren dan een buitenstaander, en zelfs ook de nationale regering, had kunnen vermoeden. Het enthousiasme over het uitbreken van de oorlog was zelfs zo groot dat Engeland pas in 1916 een algemene dienstplicht hoeft in te voeren: één op de drie Britten meldde zich vrijwillig aan voor de strijd.

De correspondent van *De Telegraaf* in Londen, John van der Veer, had de lezers al enkele dagen voor de oorlogsverklaring op het bestaande Britse chauvinisme gewezen. Hij opende zijn beschrijving van de stemming in het nog neutrale Engeland op 29 juli met een opmerkelijk Engels 'krijgslied', dat hij tijdens zijn verblijf als correspondent al vaker in de pubs gehoord had:

We don't want to fight. / But by Jingo if we do. / We've got the ships, /
we've got the men, / We've got the money too.¹⁵⁵

Welke aanleiding “de Slapende Jingo”, zoals hij Engeland betitelde, nodig had om ten strijde te trekken was het meest onzekere element in de eerste weken van de oorlog, maar de correspondent van *De Telegraaf* vermoedde dat er mogelijk iets was dat deze 'reus' (waarvan hij kennelijk dacht dat 'Jingo' dat betekende¹⁵⁶) zou kunnen wekken. In andere kranten overheerste het vermoeden dat de door Britse liberalen gewenste 'splendid isolation' de overhand zou houden. Op 30 juli schreef *De NRC* dat er voor Engeland geen reden was om voorbereidende maatregelen te nemen om te kunnen deelnemen aan een Europees conflict en voegde daar stellig aan toe:

“Men mag Engeland voorlopig gerust uitschakelen.”¹⁵⁷

Nederlandse correspondenten berichtten in toenemende mate over het debat dat er in Engeland over de opstelling ten opzichte van het conflict gevoerd werd. De indruk was dat de Engelse strijdlust werd aangewakkerd door Unionistische dagbladen, met als prominente vertegenwoordigers *The Daily Mail* en *The Times*— onmiskenbaar twee van de meest invloedrijke kranten in Engeland en beide in handen van de wispelturige persbaron Lord Northcliffe.¹⁵⁸ Hij had in zijn bladen het Engelse publiek al jarenlang gewaarschuwd voor de al maar groeiende industriële macht van het Duitse rijk en op verschillende manieren gepoogd de dreiging van een invasie van het Britse eiland onder de aandacht van

---

¹⁵⁵ Gedicht van G.H. MacDermot, populair geworden tijdens de Krimoorlog. Veel gezongen in Pubs. *De Telegraaf* 30 juli 1914. “De slapende Jingo”

¹⁵⁶ By Jingo zou echter staan voor: 'By Jesus', en is meer een verkapte vloek (zoals frickin' tegenwoordig in plaats van fucking wordt gebruikt), en geen reus of 'oorlogsgod'.

¹⁵⁷ NRC, 30 juli 1914. Ochtendblad A.

¹⁵⁸ Thompson, *Politicians, the Press, and Propaganda*, 2.

het publiek te brengen.¹⁵⁹ In het ochtendblad van 1 augustus citeerde *De NRC* een artikel uit een van de Northcliffe's bladen:

“Het instinct van zelfbehoud dwingt ons derhalve om - indien de pogingen van onze regeering om den vrede te handhaven falen - klaar te zijn om met alle kracht toe te slaan in het belang van onze eigen veiligheid en die onzer vrienden”.¹⁶⁰

Maar er was een hevig debat. In het avondblad van *De NRC* werden stukken uit “de radiale [krant] *Nation*” opgenomen:

“Men kan veilig zeggen, dat er geen crisis is geweest, waarin de openbare meening van het Engelsche volk zoo beslist tegen oorlog is geweest als op dit oogenblik.”

In Britse politieke kringen had de discussie geleid tot een breuk tussen, wat de correspondent van *De NRC*, de bekende historicus Pieter Geyl¹⁶¹ 'ententevrienden' en 'non-interventionisten' noemde. Het was een breuk die zowel het parlement als het kabinet verdeelde. Aan de kant van de Entente-vrienden voerde het 'belang van onze eigen veiligheid end die onzer vrienden' de boventoon. Ondanks het los-vaste karakter van de respectievelijk in 1904 en in 1907 gesloten bondgenootschappen met Frankrijk en Rusland, was een belangrijk deel van deze politici en opiniemakers bereidheid samen met de 'Tweebond' ten strijde te trekken. Zij hadden hiertoe ook de nodige voorbereidingen getroffen. Sinds 1905 werden er in het geheim gezamenlijke operaties gepland door de Franse en Britse militaire staf.¹⁶² Het is ook mogelijk dat de Belgische legerleiding bij deze voorbereidingen betrokken is geweest.

Ook was er de wil om na jaren van oplopende spanningen, de verhoudingen met de Duitsers 'recht te zetten'. Een tekenend voorbeeld van de stemming onder de Britse haviken was de 39 jaar oude First Lord of the Admiralty, Winston Churchill. Hij schreef zijn vrouw op 28 juli enthousiast over het escaleren van de Juli-crisis: “My darling one & beautiful. Everything tends towards catastrophe, & collapse. I am interested, geared-up and happy”.¹⁶³ In zijn ogen stond het vast dat Engeland een rol zou gaan spelen in het komende conflict. De plannen voor wat er moest gebeuren in het geval van oorlog, lagen letterlijk in gesloten enveloppen klaar in de archiefkasten van het ministerie van Oorlog.

---

¹⁵⁹ Pound, 367.

¹⁶⁰ NRC, 1 augustus, 1914, Ochtendblad A.

¹⁶¹ De Historicus. Voor zijn herinneringen aan zijn tijd als correspondent zie: P. Geyl *Ik die zo weinig in mijn verleden leef.* (2009).

¹⁶² Barbara Tuchman, *The Guns of August*, 53.

¹⁶³ Strachan, 131.

Alles wat de Britten nog nodig hadden was een rechtvaardiging. Voor de 'haviken' was ieder teken van Duitse agressie voldoende.¹⁶⁴

De meer isolationistisch gestemde delen van de Britse publieke opinie hadden de spanningen in Duitsland en Frankrijk ten gevolge van de Juli-crisis beschouwd als de voorbode voor een nieuwe episode in het zich - sinds de verovering van Elzas-Lotharingen - voortslepende conflict tussen Frankrijk en Duitsland. Engeland had in die continentale ruzie niets te zoeken. Ervaringen uit de in 1902 beslechte Boerenoorlog leerden, dat een moderne oorlog een uitzonderlijk kostbare aangelegenheid was. De zorgen over de eigen positie waren beperkt, zolang de Noordzee gecontroleerd kon worden door de Britse *Home Fleet* en Europa verdeeld bleef. Engeland had hierbij wel verplichtingen aan het bevriende Frankrijk, dat met de vloot de Middenlandse Zee bewaakte.

Premier Asquith, zelf niet overtuigd dat een stabiel Europa in de zomer van 1914 zonder Britse interventie bewaard kon worden, was niet van plan om met een gespleten kabinet en een verdeeld land ten strijde te trekken.¹⁶⁵ Hij had de steun van de isolationisten uit zijn eigen partij hard nodig. Daarvoor moest er een solide rechtvaardiging voor de oorlog gevonden worden in een *directe* bedreiging van de Britse belangen. Die zou zeker komen. Op initiatief van Winston Churchill was de *Home Fleet* op 1 augustus bevolen tot mobilisatie.

Op 2 augustus gaf de Duitse Generaal von Moltke, Asquith zijn *Jus ad bellum* op een presenteerblaadje. Tijdens een diner bij de Lord Chancellor Richard Haldane, ontving minister van Buitenlandse Zaken Edward Grey bericht dat Duitse troepen Luxemburg binnentrokken en op het punt stonden België binnen te vallen. In kabinetsvergaderingen in de dagen daarvoor was besloten dat een schending van het verdrag van Londen van 1839 voor Engeland een oorlogsverklaring noodzakelijk zou maken. Duitsland zou van de gelegenheid gebruik kunnen maken om belangrijke Belgische Noordzeehavens – zoals de haven van Antwerpen - in handen te krijgen. Alle leden van het kabinet werden nog diezelfde avond opnieuw bijeengeroepen om de verdere stappen te bepalen. De volgende dag kwam het Lagerhuis in spoedzitting bijeen. Terwijl vanuit het *War Office* de telegrammen voor de mobilisatie al de deur uitgingen, sprak Grey het parlement toe.¹⁶⁶

In de ochtend van 4 augustus overschreden de eerste troepen volgens het de plannen van Von Moltke de Belgische grens. Even daarna werd er door de Britten een ultimatum gesteld aan Duitsland om af te zien van de invasie in België. Dit ultimatum lieten de Duitsers om elf uur 's avonds onbeantwoord verstrijken. Terwijl het in Londen op straat

---

¹⁶⁴ Barbara Tuchman, *The Guns of August*, 135.

¹⁶⁵ Cassar, *Asquith as a war leader*, 19 -21

¹⁶⁶ Barbara Tuchman, *The Guns of August*, 53.

verzamelde volk de komst van de oorlog met een surrealistisch enthousiasme begroette en tot diep in de nacht 'God save the King' zong, bleven de leden van het Britse kabinet verbijsterd achter. "Asquith stared blankly, 'with darkened face and dropped jowl', while Grey sat with his head between his hands".¹⁶⁷

De Nederlandse pers kon deze plotselinge omslag amper bijhouden. *Het Centrum* schreef op 3 augustus dat er, wat de oorlog betrof, van uitgegaan kon worden dat Engeland (en Italië)

"Meer kans [is], dat zij zich erbuiten zullen houden,
dan dat ze mee zullen doen".¹⁶⁸

Op 4 augustus waren de voorpagina's gevuld met berichten over de chaotische situatie in en om België en de onrust die daarover bestond in Engeland. Welke van de strijdende partijen nu precies de neutraliteit van België schond en hoe, was niet geheel duidelijk. Naar zeggen van *Het Centrum* waren het Franse vliegers en luchtschepen die via Belgisch luchtruim bombardementen uitvoerden op Duitse doelen. Engeland zou beide partijen hebben gevraagd de Belgische neutraliteit te ontzien – en Frankrijk zou daar bevestigend op hebben gereageerd.¹⁶⁹ Duitsland had de Britten laten weten de integriteit van België ná de oorlog te herstellen. Inmenging van de Britten leek door deze opstelling van de Duitsers onvermijdelijk. Hiermee rees ook de vraag wat de Engelse regering zou doen met betrekking tot de Nederlandse neutraliteit. Uit het bericht van het *Het Volk* blijkt, dat velen niet gerekend hadden op Britse inmenging, maar dat er wel verwacht werd dat de bemoeienis positieve gevolgen zou *kunnen* hebben op de strategische overwegingen van de Duitse militaire leiding.

"[...] sedert gisteren is gebleken dat de houding van Engeland een faktor van overgroot gewicht is in deze omstandigheden [...] De beschikbare gegevens laten de gevolgtrekking toe dat de Duitschers zullen beginnen met het Belgische en Nederlandsche grondgebied te ontzien in de hoop de neutraliteit van Engeland, voor hen van onschatbare waarde, daarvoor te kunnen koopen."¹⁷⁰

Volgens *De Telegraaf* zou Engeland "nooit toestaan dat Holland en België worden platgedrukt".¹⁷¹ Engeland was nog altijd de beste garantie voor het voortbestaan van de neutrale mogendheden. Helaas was na de schending van de het Nederlandse belang niet

---

¹⁶⁷ Cassar, *Asquith as A War leader*, 29.

¹⁶⁸ *Het Centrum*, 3 augustus 1914.

¹⁶⁹ *Het Centrum*, 3 augustus 1914.

¹⁷⁰ *Het Volk*, 4 augustus 1914, "De Europeesche Oorlog.", 2.

¹⁷¹ *Telegraaf*, 4 augustus 1914. "Het laatste Nieuws".

meer gelijk met dat van 'poor little Belgium'. Om te voorkomen dat België werd platgedrukt moesten er misschien strategische keuzes worden gemaakt, die de Nederlandse neutraliteit in gevaar zouden kunnen brengen. Een van mogelijkheden was dat Engeland de Westerschelde zou gebruiken om Antwerpen te hulp te komen. De riviermonding was voor Engeland toch “de aangewezen weg [...] om België de hand te rijken”.¹⁷² Hoewel in de eerste neutraliteitsverklaring verklaard was dat de Schelde gebruikt mocht worden voor steun aan België,¹⁷³ maakte de Nederlandse regering zich zorgen over de reactie van Duitsland als Nederland Britse oorlogsschepen binnen haar territoriale wateren zou toelaten.

Ingesloten

Op 2 augustus kwam rond zeven uur 's avonds bericht van de Nederlandse gezant in Berlijn. Hij had het signaal doorgeseind dat de Duitse legers de Nederlandse neutraliteit op de meest strikte wijze zouden respecteren, op voorwaarde dat Nederland zich “welwillend”¹⁷⁴ opstelde, zo werd daar even later per telegram van Von Moltke aan toegevoegd.¹⁷⁵ Kort daarop stelden de Duitsers de Belgische regering de eis 'operaties te vergemakkelijken' met een vrije doortocht over Belgisch territoir. Ongeacht of België aan deze eis gehoor zou geven, betekende de komst van Duitse troepen op Belgisch grondgebied een schending van sinds 1839 gegarandeerde neutraliteit. Met deze eis had Duitsland, zoals blijkt uit de vorige paragraaf, de 'slapende Jingo' gewekt. De Marees van Swinderen, gezant in Londen, deed op 3 augustus haastig verslag van de omkeer van het Britse positie in het conflict

“Le Conseil des Ministres presque permanent a ouvertement demandé à Berlin, si l'Allemagne voulait garantir d'observer la neutralité de la Belgique. On m'assure que, si la réponse allemande sera négative ou même évasive, le gouvernement anglais considérera cela comme équivalent à déclaration de guerre”.¹⁷⁶

Het ultimatum aan Duitsland was op 4 augustus om 11 's avonds verstreken. In Londen zongen de menigten en het persbureau Reuter verspreidde het nieuws

“ Reuter verneemt, dat het volgende communiqué om kwart over twaalf vannacht aan het ministerie van buitenlandsche zaken is Bekend gemaakt:

¹⁷² Het Centrum, 4 augustus 1914.

¹⁷³ C. Smit, Nederland in de Eerste Wereldoorlog – deel II, 6.

¹⁷⁴ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.18. “Wohlwillend”, maar, 'neutraliteit verdraagt geen adjectief', aldus C. Smit.

¹⁷⁵ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.19.

¹⁷⁶ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.21.

Wegens de botte weigering van liet verzoek der Britsche regeering, dat de Belgische neutraliteit geëerbiedigd zou blijven, heelt de gezant in Berlijn zijn paspoort ontvangen, de Britsche regeering Verklaarde aan de Duitsche, dat van 11 uur 's avonds den vierden Augustus de oorlogstoestand tusschen Engeland en Duitschland bestaat".¹⁷⁷

In de middag van 5 augustus kwam er in Den Haag bericht van Van Swinderen dat Engeland de oorlog aan Duitsland had verklaard.¹⁷⁸ Nederland was met de Britse oorlogsverklaring door de oorlog ingesloten.

Daarmee brak een periode van politieke en strategische onzekerheid aan. Duitsland respecteerde voorlopig de neutraliteit van het Nederlandse grondgebied, maar wat zou Engeland doen? De eerste zorgen gingen uit naar de Westerschelde. Op 1 augustus ging er even het gerucht dat de Engelse vloot zich voor Vlissingen had gepositioneerd, maar dat bleek snel onjuist. De zorgen om de Westerschelde waren echter niet ongegrond. Toegang tot de haven van Antwerpen kon mogelijk door de Britten geëist worden. Dit meldde *Het Centrum* al op 4 augustus op basis van een eerder door het ministerie van Oorlog verspreide brochure 'De handhaving van onze onzijdigheid'.

“Op de tweede vredesconferentie waar de algemene overeenkomsten betreffend neutrale staten zijn vastgesteld is o.m. bepaald dat de 'bloote doorvaart' door neutrale wateren nooit als schending der neutraliteit mag worden aangemerkt...”.¹⁷⁹

Alleen had Nederland een daarmee mogelijk tegenstrijdige Neutraliteitsproclamatie uitgevaardigd, afhankelijk van hoe het door de oorlogvoerende partijen werd geïnterpreteerd.¹⁸⁰ Engeland kon op basis afspraken gemaakt bij de Tweede Vredesconferentie in 1907 dus een beroep doen op het internationaal recht om de Nederlandse neutraliteit te negeren, uit verdediging van de neutraliteit van België. De Duitsers op hun beurt, konden dan een beroep doen op de recente Nederlandse interpretatie van dat recht, om op te treden tegen Nederland omdat het de eigen neutraliteit niet voldoende verdedigde. Enkele uren na het uitvaardigen van de Britse oorlogsverklaring aan Duitsland, kreeg de Nederlandse regering te horen door de regering in Londen de Nederlandse positie op geen enkele wijze in gevaar gebracht zou worden.¹⁸¹ Er was, volgens de Britse zaakgelastigde in Den Haag, Chilton, absoluut geen grond om aan te nemen dat er in Londen een aanval op Vlissingen overwogen zou worden. Dat leek tot

---

¹⁷⁷ Het nieuws van den dag, 5 augustus 1915.

¹⁷⁸ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.32.

¹⁷⁹ *Het Centrum*, 4 augustus 1914.

¹⁸⁰ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.27 .

¹⁸¹ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.40.

grote opluchting van Loudon ook te betekenen dat er geen doortocht via de Westerschelde geëist zou worden.

Alleen was de Britse opstelling ten opzichte van de Nederlandse neutraliteit vrij wisselvallig van karakter. Nog voor het verstrijken van het ultimatum aan Duitsland hadden de Britten, op aandringen van Winston Churchill, Nederland een voorstel gedaan tot een defensief bondgenootschap “for the purpose of resisting use by force by Germany against them, and guarantee to maintain their independence and integrity in future years”.¹⁸² Dit verzoek, dat ook gedaan werd aan andere neutrale mogendheden,¹⁸³ werd uren nadat de Britse gezant hem had overgebracht aan Loudon snel weer ingetrokken, zonder dat de Nederlandse regering over de reden daartoe werd ingelicht. Deze actie wekte de eerste argwaan over de Britse plannen.¹⁸⁴

In een onderhoud van minister van Buitenlandse zaken Edward Grey met de Nederlandse gezant in Londen, De Marees van Swinderen, werden op 7 augustus opnieuw de garanties voor de neutraliteit benadrukt. Grey probeerde in het zelfde gesprek de gezant er nog van te overtuigen dat een gezamenlijk optreden tegen de Duitsers in het Nederlands belang was.¹⁸⁵ Van Swinderen was niet overtuigd van de argumenten van Grey, zo schreef hij aan Loudon. Hij achtte het niet onwaarschijnlijk dat Duitsland na een aantal beslissende slagen zou zegevieren en dat, als de Nederlanders samen met de Britten zouden optrekken, de Duitsers hard zouden optreden tegen een 'vijandig en verslagen Nederland'.¹⁸⁶

Engeland voerde de diplomatieke druk op Den Haag op. Nederland mocht geen “base de revaillment” voor Duitsland worden.¹⁸⁷ Kort na de oorlogsverklaring werd begonnen met inbeslagname van contrabande, goederen met mogelijke oorlogsdoeleinden die in Nederlandse schepen vervoerd werden. De Britten maakten een voortvarend begin met de blokkade van Duitsland en Nederland zou daarbij onvermijdelijk kind van de rekening worden. De handel met Duitsland was één van de belangrijkste levensaders van Nederland – Rotterdam in het bijzonder was hiermee opgebloeid. Die ader werd nu afgeknepen. Bij de blokkade werden niet alleen de officiële contrabande en militaire import tegengehouden, maar allerlei goederen die voor Duitsland waren bestemd. Dit was in strijd met de oude afspraken over de neutraliteit. Het was het begin van een eindeloze reeks discussies die de

---

¹⁸² Grey aan Chilton, no. 23, 4 augustus 1914. in H. Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is, Besluitvorming in de Brits-Nederlandse betrekkingen, 1914-1916*. (Enschede 1994) 186.

¹⁸³ Behalve Denemarken, waarvan verwacht werd dat het de militaire lasten niet zou kunnen dragen.

¹⁸⁴ H. Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 187.

¹⁸⁵ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.44.

¹⁸⁶ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.44.

¹⁸⁷ H. Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 221.

Nederlandse diplomaten voerden, enerzijds met het *Foreign Office* in Londen en anderzijds met het *Auswärtiges Amt* in Berlijn.¹⁸⁸

Wat er echter van Britse inzet verwacht moest worden, was niet duidelijk en dat gaf aanleiding tot speculatie. Voorzichtige speculatie uiteraard. In Engeland werd er gedebatteerd over welke militaire strategie gekozen moest worden. Zou Engeland vooral de vloot inzetten tegen de Duitsers of zou het meer nadruk leggen op de landoorlog? Hierbij zag de Nederlandse pers in Engeland nog de oude scheidslijnen tussen voor- en tegenstanders van de interventie. De beslissing volgde snel – op 6 augustus. De Britten zouden een *Expeditionary Force* (BEF) sturen. *De NRC* verwachtte niet veel van de BEF. “Duitse deskundigen [...] lachen om de Britse roodjassen met hun rottinkjes.” Hoewel de journalist ook moest toegeven dat het toch mogelijk was dat 150.000 soldaten het de Duitsers moeilijk zouden *kunnen* maken.¹⁸⁹

Het Volk was niet bijzonder positief gestemd over het vooruitzicht van een door de Britten bewerkstelligde overwinning. “En verliest Duitsland den strijd, doordien Engeland aan den andere kant zijn groote macht in de weegschaal werpt, dan eveneens zal onze onafhankelijkheid schade hebben geleden, wijl ze dan niet meer het gevolg is van eigen kracht en toedoen”.¹⁹⁰

Lezers en journalisten braken zich het hoofd over de vraag waarom er door de Duitsers gedacht werd dat een schending van de Belgische neutraliteit geen gevolgen zou hebben voor de Britse stellingname. Veel kranten, waaronder zelfs de latere anti-Duitse *Telegraaf*, zagen nog enige legitimiteit in het Duitse standpunt, dat het zich een weg uit de *Einkreisung* van het land vocht, maar vatte dit wel in zeer machiavellistische bewoordingen, of beter die van Frederik de Grote.

“De rijkskanselier heeft het openlijk verklaard, het is in strijd met het volkenrecht, maar nood breekt wet. [...] Frederik de Grote zeide het reeds... in oorlogstijd doet men wat men wil en benoemt daarna een geleerde om het verrichte theoretisch te verdedigen”.¹⁹¹

Er ontspoon zich al in de eerste dagen van de oorlog een propagandastrijd over waar de schuld gezocht moest worden voor het conflict. Op 8 augustus publiceerde *De NRC* een bericht van de correspondent in Londen, dat er een 'blauwboek' was uitgebracht door het *Foreign Office* met een verzameling telegrammen, die waren uitgewisseld tussen de Engelse regering en verschillende Europese gezanten.¹⁹² Uit dit blauwboek zou

¹⁸⁸ C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog deel II*, nr. / H. Pruntel, Bereiken wat mogelijk is,

¹⁸⁹ *NRC*, 6 augustus 1914.

¹⁹⁰ *Het Volk*, 4 augustus 1914.

¹⁹¹ *De Telegraaf*, 3 augustus 1914.

¹⁹² *NRC*, 8 augustus 1914. Avondblad A.

onmiskenbaar de vreedzame opstelling van Edward Grey blijken en de structurele weigering van de Duitsers om de oorlog te voorkomen. Een dag later ontving *De NRC* bericht dat het Duitse persbureau Wolff “tot wederlegging van de te Londen en Parijs verspreide onwaarheden” ook het Duitse *Auswärtiges Amt* de internationale correspondentie openbaar maakte. In de Duitse telegrammen zou uit 'vertrouwbare berichten' blijken dat de Fransen zich al voor het Duitse ultimatum aan België klaarmaakten om tussen Givet en Namen op te trekken. De Duitse eis tot 'medewerking', zoals het ultimatum aan België werd omschreven, was enkel gesteld uit lijfsbehoud, aldus het bericht van het Duitse persbureau Wolff.¹⁹³

---

¹⁹³ NRC, 9 augustus 1914, Avondblad A.

DEEL III
PERS EN POLITIEK

Hoe de politiek de pers neutraal wilde houden

Er waren slechts weinig van de oude politieke zekerheden overeind gebleven in de eerste dagen van de oorlog. Voorzichtigheid en strikte neutraliteit vormden het mantra in Den Haag. Kamerleden, ministers en het Nederlandse corps diplomatique deden hun uiterste best om te voorkomen dat de Nederlandse positie op enigerlei wijze in een ongunstig daglicht zou komen te staan. De Nederlandse pers kon, ondanks alle diplomatieke voorzichtigheid, deze delicate balans met de oorlogvoerende machten bedoeld of onbedoeld verstoren. De grenzen van België waren zonder enige aanleiding overschreden, dus waarom zou Nederland niet hetzelfde gebeuren, als dit in het strategisch belang was van een van de oorlogvoerende partijen?

Iedere Nederlander diende zich daarom *volkomen* neutraal op te stellen. Wat dit inhield was onduidelijk. Een café in Amsterdam hing uit voorzorg maar een bordje op;

“Gedurende den oorlog wordt noch ONS
noch eenig ANDER VOLKSLIED GESPEELD”.¹⁹⁴

Nog nooit had *iedere* Nederlander zich *volkomen neutraal* opgesteld. Om het evenwicht te bereiken zag de regering zich genoodzaakt tot actieve bemoeienis met de uitlatingen van de pers. Hierbij werd de persvrijheid, de formele institutionele 'sovereiniteit' van de Nederlandse dagbladen binnen het politieke stelsel, op een aantal manieren gecompromitteerd. Net als bij de diplomatieke benadering van de crisis, kenmerkte het optreden van de Nederlandse regering met betrekking tot de dagbladen zich door een grote mate van zelfbeheersing. Er werd niet direct gebruik gemaakt van juridische drukmiddelen of justitieel ingrijpen - hoewel dit in het geval van *De Telegraaf* en bij een handvol kleinere kranten wel gebeurde - maar vooreerst was er sprake van *bemiddeling*.

Verontrustende geruchten

De regering was met de oorlogsuitbraak niet van plan de kranten te muilkorven met een algemene perscensuur. Bij de afkondiging van de staat van 'oorlogsgevaar' en de mobilisatie van 1 augustus was, nog voor het uitbreken van de vijandelijkheden, wel een militaire censuur opgelegd.¹⁹⁵ Over troepenverplaatsingen en de sterkte van het Nederlandse leger mochten geen mededelingen worden gedaan. Dit devies werd relatief

---

¹⁹⁴ E. van Dieren, “Is de Telegraaf...een Engelsche krant?” – omslag, achterzijde.

¹⁹⁵ Het Centrum 31 Juli 1914.

nauwgezet door de kranten gevolgd, hoewel bepaalde regionale kranten hier onbedoeld het een en ander over lieten doorschemeren. Een werkelijk ingrijpende beperking van de persvrijheid werd echter niet nodig geacht en vereiste bovendien de afkondiging van de *Staat van Beleg*.¹⁹⁶ Constitutioneel gezien was dat de overtreffende trap van de Staat van Oorlog - en zou dit de regering verregaande bevoegdheden hebben geboden om constitutionele vrijheden te beperken. Deze ingrijpende maatregel was op 5 augustus slechts voor een aantal grens- en kustgemeenten afgekondigd, omdat daarvoor een militaire noodzaak bestond.

De staat van beleg werd dan ook vooral gebruikt voor het onteigenen van gebouwen en boomgaarden in het schootsveld van de fortificaties – maar niet voor het beperken van de persvrijheid. In de rest van Nederland gold vanaf 1 augustus slechts de meer beperkte staat van Oorlogsgevaar.¹⁹⁷

De Nederlandse pers was in de ogen van veel politici een verantwoordelijk instituut, dat zich waarschijnlijk eigenstandig achter het nationale belang zou scharen. Dit vertrouwen in de pers werd voor het eerst op 3 augustus tijdens een spoedvergadering van de Tweede Kamer (vanwege de geldcrisis) uitgesproken door minister Treub.

“Ik weet dat in deze moeilijke omstandigheden de Regeering *op de pers absoluut kan rekenen*. Wij zijn daarvoor den heeren van de pers zeer erkentelijk, maar ik doe nog eens een ernstig beroep op de pers, om toch al wat men doen kan aan te wenden om tegen te gaan dat wantrouwen, dat plotseling gekomen is in onze bankbiljetten, en waardoor zulke ernstige gevolgen kunnen ontstaan, ernstige gevolgen, die ook in de tegenwoordige omstandigheden toch heusch geheel te vermijden zouden zijn”.¹⁹⁸

Een aantal geruchten dat in de eerste oorlogsdagen de kop opstak, schaadde het vertrouwen dat de regering aanvankelijk had. Het bleek dat de pers voor een strikte neutraliteit nog wel een zetje in de goede richting nodig had.

Kort na de Engelse oorlogsverklaring moest Den Haag op 5 augustus een bericht van het Franse persbureau *Havas* ontcrachten “dat de Duitse troepen bij Tilburg de Nederlandsche neutraliteit zouden geschonden hebben”.¹⁹⁹ Het bericht van het persbureau is niet opgenomen in een van de voor dit onderzoek bestudeerde grote kranten. Maar de geruchten over schendingen van de Nederlandse neutraliteit waren hiermee nog niet uit de lucht.

---

¹⁹⁶ Maartje Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*, 169.

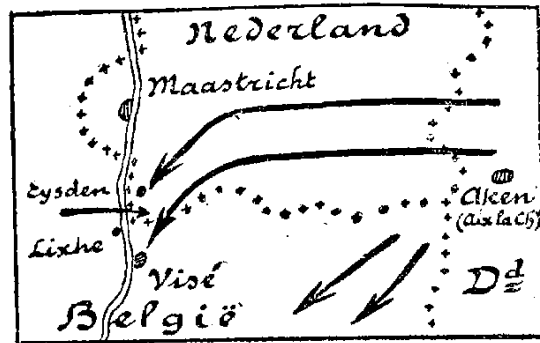
¹⁹⁷ *Ibidem*, 144.

¹⁹⁸ Handelingen Tweede Kamer 1913-1914, 3 augustus 1914. 2592.

¹⁹⁹ Het Volk, 5 augustus 1914, p.6. “een officieele tegenspraak”, Het nieuws van den dag, 5 augustus 1914, p. 7.

Er ontstond enige diplomatieke onrust naar aanleiding een nieuwsbericht in de Franstalige Antwerpse krant *Le Matin* van 6 Augustus. Het Limburgse dorp Eijsden werd naar aanleiding van dat artikel in verschillende andere buitenlandse bladen vermeld als de plaats waarlangs Duitse cavalerie België zou zijn binnengetrokken.

“Duitsland heeft niet alleen de neutraliteit van België maar ook die van Nederland geschonden, door cavalerie en artillerie over Maastricht te dirigeren, teneinde op deze wijze op Luik aan te rukken. De koningin heeft een gedeelte van het land in staat van oorlog moeten verklaren.”²⁰⁰

Afbeelding: Illustratie zoals deze in de *Matin* geplaatst zou zijn. Nieuws van de Dag 18 augustus 1914. Geplaatst onder vermelding dat hier onjuiste informatie betrof.

Eijsden ligt enkele kilometers ten noorden van Visé. Het Belgische dorp was een belangrijke eerste strategische plaats waar de Duitsers de Maas konden oversteken en moest dus snel worden ingenomen. De bruggen waren in de ochtend van 4 augustus opgeblazen en Duitse verkenningsseenheden waren op zoek naar alternatieve routes. Even waren zij hierbij op Nederlands grondgebied gekomen – zo meldden ook verschillende Nederlandse kranten. Een correspondent van het *Algemeen Handelsblad* had hier als eerste over bericht en zijn rapportage was naar alle waarschijnlijkheid de bron waarop buitenlandse kranten zich baseerden. *Het Volk* publiceerde enkele zinsneden:

“Een oogenblik reden Sleeswijksche huzaren den grooten weg naar Eijsden op, doch zoodra ze vernamen op Hollandsch gebied te zijn, gingen ze terug”.²⁰¹

Uit dit bericht bleek het dat Duitse ruiters ongehinderd Nederlands grondgebied waren binnengekomen. Door *Het nieuws van de dag* werd eveneens gemeld dat Duitse 'dragonders' bij Eysden even binnen de Nederlandse grenzen waren geweest.²⁰² Vliegmachines en een bestuurbare luchtballon (zeppelin) waren gezien boven Maastricht.²⁰³ Verdedigde Nederland zijn neutraliteit dan niet met hand en tand – zoals het internationaal verzekerd had? Duitsland leek zich niet aan de belofte te houden dat het

²⁰⁰ Het nieuws van den dag, 18 augustus 1914, Eerste blad. “Nederlands Onzijdigheid”.

²⁰¹ Het Volk, 6 augustus. p.2. “De oorlog”

²⁰² Het nieuws van de dag, 5 augustus, Tweede blad, “de inneming van Luik”.

²⁰³ Het nieuws van den dag, 5 augustus, Eerste blad, “het gevecht bij Visé”,

zou voorkomen "dat ook maar één man voet zette op Nederlandsch grondgebied".²⁰⁴

De Britse zaakgelastigde Chilton reageerde dezelfde dag op de geruchten.

"It is reported from Brussels that German cavalry have broken through Dutch Limburg and that Holland is engaged in some fighting".²⁰⁵

De geruchten in de Belgische en Nederlandse pers verontrustten de gezant te Brussel, H. van Weede. Het Belgische publiek was al snel de mening toegedaan dat Nederland de neutraliteit niet verdedigde ten voordele van de Duitsers. Onjuiste en verkeerd gelezen berichtgeving verergerden de geruchten. Vijfduizend Duitsers (burger-vluchtelingen, zo bleek later) zouden diezelfde dag het Nederlandse grondgebied zijn opgekomen.²⁰⁶

De gezant in Brussel en de consul-generaal in Antwerpen richtten zich tot hun Belgische contactpersonen om de geleden publieke schade ongedaan te maken. Van Weede werd snel een '*entre-filet*' (een kort artikel) in de dagbladen toegezegd. De Vries, een Nederlandse dagbladcorrespondent in België, vertrok met instructies van Van Weede terug naar Nederland om de Nederlandse pers "duidelijk te maken dat zij, in het belang de Nederlandsche kolonie alhier [...] zeer omzichtig met hare berichten moet zijn en vooral veel sympathie tegenover België aan den dag moet leggen".²⁰⁷

Dat de onrust over de publicatie van de veronderstelde neutraliteitsschending de Nederlandse overheid hoog zat, bleek drie dagen later. Het in Amsterdam gedrukte Franse weekblad *Illustration*, dat werd uitgegeven door de firma Meulenhoff & Cie., nam op 8 augustus het beruchte kaartje ook op (zonder de in andere kranten opgenomen correctie dat het hier een onjuiste weergave betrof) werd dit gezien als een schending van artikel 100 van het Burgerlijk wetboek en zag de regering zich genoodzaakt om op te treden. De politie deed in de middag een inval bij de drukkerij en nam de publicatie in beslag.²⁰⁸

"Hollands positie" en Het Volk

Er was meer onrust rond de Nederlandse dagbladen die uitgegeven werden na de Nederlandse insluiting. Het arbeidersblad *Het Volk* opende op met een vlammeend betoog onder de kop "Hollands Positie". Het opinieartikel was van de hand van Willem Hubertus Vliegen, partijvoorzitter van de SDAP en eveneens redacteur buitenland.²⁰⁹ Het artikel is

²⁰⁴ Het Volk, 4 augustus 1914, "Het Oorlogsgevaar in Nederland" 7.

²⁰⁵ *Bescheiden buitenlandse politiek* deel IV, nr.38.

²⁰⁶ Het nieuws van den dag, 5 augustus, "het gevecht bij Visé",

²⁰⁷ *Bescheiden buitenlandse politiek* deel IV, nr.46.

²⁰⁸ Het Volk, 29 september 1914. "Neutraliteitsschenkers" p.6.

²⁰⁹ A. C. J. de Vranckrijker, *Het Wervende woord*. 171.

overigens zonder naamsvermelding geplaatst en deed daarmee voorkomen dat het de mening was van de gehele redactie van het 'nieuws en partijorgaan' van de sociaal-democraten. Wellicht ten gevolge van de schok van de oorlog²¹⁰ fulmineerde Vliegen op uiterst felle toon tegen het Duitse optreden in België en tegen de opstelling van Nederland in het conflict.

“De oorlogswaanzin werpt van dag tot dag het ongelukkige Europa al dieper in den afgrond. Duitschland treedt op als de groote demon die den fakkel des verderfs als in den blinde om zich heen slingert. [...] Weerzinwekkend van onoprechtheid zijn de voorwendsels die in den Rijksdag door den kanselier en in de telegrammen door den keizer, voor dit optreden gegeven worden”.²¹¹

Tussen de regels door keerde Vliegen zich ook tegen de Nederlandse neutraliteit. “[...] een positie die ons er toe kan brengen de Belgische te benijden. België staat door den loop van zaken ten minste aan den goeden kant”. De auteur schreef dat het mogelijk was dat Engeland de Nederlandse neutraliteit zou schenden en Nederland daarmee aan de kant van het “barbaarse bedrijf van Duitsland” zou komen. Het slot van zijn artikel leek te suggereren dat Nederlandse regering nog eens goed moest overwegen of het moreel verantwoord was om neutraal te blijven.

“Er gaat door ons volk een sterk gevoel van solidariteit met het aangerande naburige land welks bewoners voor het grootste deel zijn van Nederlandsen stam, en het ware voor heel het nationale leven van ons land een debacle als wij niet een positie kozen die met dat gevoel van solidariteit in overeenstemming is. Vertrouwen wij dat de regeering haar oor te luisteren legt waar het hart van de natie klopt”.

Het artikel van de Entente-gezinde Vliegen viel geheel niet in goede aarde bij de overige leden van het partijbestuur van de SDAP en wekte grote onrust binnen de gelederen van de partij.²¹² Op 4 augustus, toen de SDAP al op de hoogte was van het Britse ultimatum aan Duitsland, hadden de tien bestuursleden van de SDAP in *Het Volk* een manifest “Aan de Nederlandsche Arbeidersklasse” gepubliceerd, dat bovendien was ondertekend door Willem Vliegen zelf, waarin zij de leden van de partij opriepen de strijd tegen het kapitalisme voor de duur van de crisis te staken en steun te verlenen aan de mobilisatie om de oorlog buiten de Nederlandse grenzen te houden.²¹³

---

²¹⁰ A. C. J. de Vranckrijker, *Het Wervende woord*. 176.

²¹¹ *Het Volk*, 5 augustus 1914. “Holland's positie”.

²¹² A. C. J. de Vranckrijker, *Het Wervende woord*. 175.

²¹³ *Het Volk*, 4 augustus 1914. “Aan de Nederlandsche arbeidersklasse”

Hoewel Vliegen beweerde dat hij met het artikel niet bedoeld had om de suggestie te wekken dat Nederland zich in de oorlog moest mengen, was het (begrijpelijkerwijs) wel zo overgekomen. Met het artikel bracht partijvoorzitter, redacteur en kamerlid Vliegen zijn partijleider Troelstra in de Tweede Kamer in verlegenheid. Tijdens de vergadering van 6 augustus verklaarde deze dat zijn partij zich toch echt *volledig* achter de neutraliteit van Nederland schaarde.

"Voorzitter! Ik heb het woord gevraagd om hulde te brengen aan de Regeering wegens de maatregelen tot handhaving van de meest vol-strekte neutraliteit door haar genomen. Ik ben overtuigd, dat de Regeering daarmee geheel in den geest handelt van de groote massa des volks. [...] Zeer zeker gaan in deze omstandigheden onze sympathiën uit naar het heldhaftige volk van België; maar laat ons niet vergeten, dat wij die sympathie niet beter kunnen bewijzen dan door ook zelf met de handhaving van onze neutraliteit te staan of te vallen."²¹⁴

Ondanks de 'barbaarsheid' van het Duitse optreden, was het in overeenstemming met de door Troelstra afgegeven verklaring in de Tweede Kamer, toch vooral van belang om de "door het internationaal kapitalisme aangestichten oorlog buiten onze grenzen te houden".²¹⁵ Troelstra eiste vervolgens dat Vliegen de politieke leiding van de SDAP ontnomen zou worden en hij nam zelf de hoofdredactie binnen *Het Volk* voor zijn rekening. Op 7 augustus opende het blad met een corrigerend artikel, waarin nog eens de verklaring die Troelstra in de Kamer had gegeven herhaald werd.

"Het partijbestuur vergaderde gisteravond met de redactie van „*Het Volk*” ter beraadslaging over den internationalen toestand. Uitvoerige besprekingen werden gehouden, mede naar aanleiding van het artikel „Holland's Positie” in „*Het Volk*” van Woensdagavond. Hoewel waarderend de wijze, waarop [...] ons partijorgaan werd geredigeerd, verklaarde, in aansluiting met de verklaring gisteren door Troelstra namens de Kamerfractie gegeven, het Partijbestuur zich zoo goed als eenstemmig tegen de slotbeschouwing van bedoeld artikel en vóór de handhaving, zonder meer, van Nederland's strikte neutraliteit, om den door het internationaal kapitalisme aangestichte oorlog buiten onze grenzen te houden.”²¹⁶

Deze publieke boetedoening doet voorkomen alsof er een strikte scheiding liep tussen het partijbestuur en de redactie van de krant. Opmerkelijk is verder dat, ondanks deze korte interne crisis, Vliegen tot 1 Oktober aanbleef als redacteur. Het lijkt er dan ook veeleer op dat de SDAP en *Het Volk* zich schikten naar een door de politiek

²¹⁴ Handelingen Tweede Kamer, 6 augustus 1914. 2594.

²¹⁵ *Het Volk* 7 augustus 1914.

²¹⁶ *Het Volk*, 7 augustus 1914.

overeengekomen 'godsvrede' - dan dat Vliegen daadwerkelijk een eigengereide mening verkondigde, die niet in overeenstemming was met eerdere afspraken.

Zelfbeperking

Het vertrouwen in de pers, dat omstreeks 3 augustus nog heerste binnen de kringen van de Nederlandse regering, was geschonden. Een beroep op terughoudendheid in de uitlatingen van de verschillende dagbladen bleek daarmee noodzakelijk. Het was nog wel de vraag hoe dit beroep gedaan zou kunnen worden, zonder internationaal al teveel aandacht te trekken. Censuurmaatregelen ten gevolge van Duitse neutraliteitsschendingen, of een al te felle toon tegen Duitsland, konden wellicht de Nederlandse zaak bij de Britten verdacht maken.

Het werd dan ook aan de journalisten over gelaten om zichzelf te reguleren. De op 7 augustus door Van Weeden naar Nederland teruggezonden correspondent De Vries kwam in het vaarwater van Plemp van Duivenland. Deze voorzitter van de Nederlandse journalistenkring (NJK) had naar aanleiding van de onrust in de Nederlandse pers op 6 augustus aan Loudon aangeboden om in het belang van de neutraliteit

“ [...] wenken of opmerkingen het zij van algemeenen, het zij van specialen aard, welke U.E. In 's lands belang mocht achten onder de aandacht der Nederlandse pers te brengen.”²¹⁷

Een reactie op zijn aanbod liet een paar dagen op zich wachten. Op 11 augustus werd na overleg tussen Cort van der Linden en generaal Snijders, bij monde van Wilhelmina, het hele Nederlandse volk opgeroepen een strikt neutrale opstelling in acht te nemen. Deze oproep werd met aanplakbiljetten door het land verspreid.²¹⁸ Diezelfde dag maakte de regering gebruik van het aanbod van Plemp van Duivenland. Premier Cort van der Linden schreef, naar aanleiding van het eerste gesprek dat hij had met Plemp van Duivenland, op 11 augustus een brief met enkele opmerkingen van 'algemeenen' aard over de opstelling van nieuwsbladen, gericht aan de journalisten:

“Begrijpelijkerwijze worden thans allerlei sensationele berichten verspreid, die, ofschoon absoluut oncontroleerbaar en dan ook veelal geheel onbetrouwbaar, niet nalaten een deel van het publiek noodeloos te verontrusten. [...] Het zou van groot belang zijn, indien de pers zich van dergelijke mededeelingen onthield en geen berichten die ontsteltenis kunnen wekken opnam, alvorens de juistheid althans zoveel doenlijk is vastgesteld”.²¹⁹

²¹⁷ Plemp van Duivenland aan Loudon, 6 augustus 1914, NA MinBuZa, 2.05.18.

²¹⁸ Maartje Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*, 169. aldaar:

Minister president and the Minister of War to all provincial Governors, 11 august 1914. in IMG/DC 91 A/3
²¹⁹ Cort van der Linden aan Plemp van Duivenland, 12 augustus 1914, NA MinJus 16739

Toch waren de oorlogsgeruchten zeker niet het enige waar de journalisten voorzichtig mee moesten zijn. De premier vervolgde;

“Nog sterker aandrang meen ik te mogen oefenen, waar het geldt uitingen, die krenkend kunnen zijn voor een der oorlogvoerende partijen.[...] wordt de volksstemming in een der ons omringende Rijken door dagblad-artikelen ten onzent geprikkeld, dan vermeerderd de kans, om in den oorlog te worden betrokken, aanzienlijk”.²²⁰

Met 'krenkende uitingen' doelde de premier op recente opinie-artikelen van de hoofdredactie van *Het Volk* en een recent gepubliceerd hoofdredactioneel stuk van *De NRC* - dat in de volgende paragraaf aan bod zal komen. Plemp van Duivenland verspreidde de boodschap van de premier onder de leden van journalistenkring en via het maandblad van de NJK.²²¹ Ook via andere kanalen, zoals via bisschoppelijke weg voor de katholieke bladen, werden dagbladen en andere periodieken opgeroepen de toon van hun berichtgeving te matigen. Het katholieke *Het Centrum* had reeds gekozen voor zelfbeperking én in lijn met zijn stichtelijk aard - gericht op het opvoeden van haar lezers. De katholieken keerden zich al op 8 augustus tegen de wilde speculatie die in andere bladen te lezen zou zijn.

“Er [zijn] geen aandoeningen die aanstekelijker werken en sterker de fantasie prikkelen dan opwinding en angst. [...] het kan toch zeker geen kwaad er nog eens op te wijzen dat men in een sensationeelen tijd, als wij thans doormaken en nog voor den boeg hebben, niet alles moet gelooven en nog minder klakkeloos oververtellen”.²²²

Op 10 augustus wees de krant haar lezers op een andere belangrijke verantwoordelijkheid van de Nederlandse burger in tijden van oorlogsgevaar.

“Krachtig handhaaft Nederland het standpunt zijner neutraliteit. [...] Moge het publiek zich nu diep doordrongen toonen van het besef dat het daartoe ook zijnderzijds moet en kan medewerken. [...] Van antipathie tegen een der strijdende partijen kan daarbij natuurlijk geen sprake zijn”.²²³

De oproep tot een neutrale en terughoudende berichtgeving werd keurig gevolgd door het overgrote deel van de kleine stedelijke en middelgrote dagbladen en na de eerste onstuimige dagen van de oorlog groeide in regeringskringen de tevredenheid over het

²²⁰ Cort van der Linden aan Plemp van Duivenland, 12 augustus 1914, archief MinJus 16739, NA.

²²¹ “Mededelingen van de voorzitter” in: *Maandblad van de NJK* augustus 1914, 349.

²²² Het Centrum, 8 augustus.

²²³ Het Centrum, 10 augustus.

'stilzwijgen' van de Nederlandse pers.²²⁴ Het zwijgen van de dagbladen had duidelijk effect. De afwezigheid van een uitgebreide 'discussie' in de eerste maand van de oorlog, de voorzichtigheid van de journalisten en de daardoor beperkte maatschappelijke discussie vielen ook W.H. de Beaufort op. Deze oud-minister kon zich namelijk nog de levendige discussie tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870 herinneren, maar constateerde eind augustus een geheel andere stemming.

“Thans zwijgt iedereen, de dagbladen zijn zoo correct mogelijk, niemand uit zich in het openbaar. Eigenlijk is onder den druk van Duitschlands geweldige overmacht die ons geheel omvat de vrijheid van spreken en schrijven hier reeds weg.”²²⁵

Het nieuws van den dag, een middelgrote krant in Amsterdam, gaf op 19 september 1914 een overzicht van de gebeurtenissen met betrekking tot de “onpartijdigheid van de pers”.

“Nog nooit heeft onze aan een bijna absolute vrijheid gewende pers zich zelf en haar lezers een zoo langdurige beperking opgelegd; nog nooit bewees zij zoo zeer als nu, haar verantwoordelijkheid jegens ons land en onze regeering bewust te zijn”.²²⁶

De Objectiviteit van *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*

De Nieuwe Rotterdamsche Courant, de *éminence grise* van de Nederlandse dagbladen, had in tijden van chaotische internationale ontwikkelingen en tegenstrijdige berichtgeving een reputatie hoog te houden. De krant had een lange traditie van gedegen en afgewogen buitenlandse berichtgeving.²²⁷ Govert van der Hoeven, de in 1910 aangetreden hoofdredacteur van de krant, zou er tijdens de oorlog hoogstpersoonlijk voor hebben gezorgd dat zijn krant gedurende de oorlog een neutrale koers zou varen. De reputatie van het huidige *NRC Handelsblad* (een fusie tussen het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*), de 'kwaliteitskrant', is van invloed op de perceptie van *De NRC* van 1914 en veelal wordt de krant getypeerd als volkomen zakelijk en keurig neutraal. Desondanks veroorzaakte de krant wel enige onrust onder de eerdergenoemde Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in België.

Of het kwam door situatie waarin het belegerde land verkeerde, of omdat de gezant in Brussel zelf wat zenuwachtig van aard was; op 14 augustus nam hij, nadat hij eerder de Eijsdense kwestie in Den Haag onder de aandacht had gebracht, opnieuw enigszins

²²⁴ Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 125.

²²⁵ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, 24 augustus 1914.

²²⁶ Het nieuws van den dag, 19 september 1914, 2e blad. “De onpartijdigheid der pers”

²²⁷ M. Schneider, *De Nederlandsche krant 1618-1978.*, 172.

verontrust contact op met Den Haag over een krantenartikel. Van Weede maakte zich druk over een hoofdredactioneel artikel dat op 10 augustus verscheen op de voorpagina van het avondblad van de *De NRC*. Het was een op zijn zachts gezegd een opmerkelijk artikel, met als kop 'Objectiviteit'.²²⁸ De schrijver van het betreffende stuk, mogelijk, maar niet noodzakelijkerwijs de hoofdredacteur,²²⁹ bepleitte in het artikel een 'objectieve houding' van de Nederlandse pers in de meest strikte zin en volkomen in lijn met de Nederlandse politieke onzijdigheid. Hierbij maakte hij echter vooral de motieven van de Entente verdacht. Hij haalde de zaak Dreyfuss aan en wees zijn lezers ook nog terloops op de “vernietiging der Boerenrepublieken door Engeland”. Nederlanders hadden altijd hun verontwaardiging over dergelijk onrecht laten blijken en natuurlijk waren zij volgens de auteur daarom ook betrokken bij het lot van de de Belgen. De nieuwe oorlog stelde echter andere eisen aan het Nederlandse volk.

“Naast de sympathie voor den zwakke zijn ook de koelheid van verstand, de bezonnenheid van het oordeel van oudsher goede eigenschappen van ons volk. Wij moeten de gebeurtenissen in verband en in het groot zien. [...] Er is oorlog, met de wapenen niet allen, maar ook met de pen. De strijdende partijen beoorlogen elkander met berichten, zoo goed als met geweerkogels en granaat-kartetsen”.²³⁰

Er waren zoveel tegenstrijdige berichten en zoveel van de omliggende landen bij de oorlog betrokken, dat er eigenlijk weinig meer vertrouwen gehecht kon worden aan het nieuws dat Nederland van alle zijden bereikte. Er was net zo goed iets te zeggen voor het Duitse optreden als voor de opstelling van de Britten. Hierbij werd ook de inval in België, die door veel Nederlanders toch als een groot onrecht werd gezien, vergeelijkt.

“Duitschland vecht thans, alleen bijgestaan door Oostenrijk [...] tegen nagenoeg de heele overige wereld, om zijn plaats onder de zon, zoals prins von Buluw heeft gezegd, te verdedigen. [...] Men vergete niet [...] de openhartige verklaring van den rijkskanselier, die sommigen wellicht brutaal zullen vinden: '*Wij doen onrecht maar wij kunnen niet anders*' [...] Wij hopen het onrecht, dat wij doen later weer goed te maken”.²³¹

---

²²⁸ NRC, maandag 10 augustus 1914. Avondblad B. “Objectiviteit”. Cursieven van auteur.

²²⁹ Deze kolommen werden geschreven door een keur van Nederlandse redacteurs onder wie Marcus van Blankenstein, jonkheer W.J.M. Eysinga, C. van Vollenhoven en arabist C. Cnouck Hurgronje. Allen oud Leids studenten-corpsgenoten van Govert van der Hoeven.

²³⁰ NRC, maandag 10 augustus 1914. Avondblad B. “Objectiviteit”.

²³¹ NRC, maandag 10 augustus 1914. Avondblad B. “Objectiviteit”.

Duitsland was tenminste *eerlijk* over de naar buiten gebrachte feiten. Engeland, dat beweerde enkel tegen het onrecht dat België werd aangedaan te strijden, was ondanks de zelfverkozen nobele strijd die zij beweerde te strijden evengoed verdacht:

“Vergeete men niet, dat de Engelse regering toch ook zoo doet, om dat zij zulks in het belang van het rijk acht dat zij te regeren heeft. Dat de Engelsche regering, als zij het in het belang des rijks noodig achtte, *wel eens anders over de onafhankelijkheid van kleine volken gedacht heeft dan nu*, is bij vroegere gelegenheden gebleken”.

De Nederlandse gezant Van Weede was op 7 augustus nog uiterst positief gestemd over de berichtgeving in Rotterdamse liberaal gezinde krant, waaruit hij opmaakte dat de *gehele* Nederlandse pers meer accuraat was in de berichtgeving dan de Belgische, “wier oordeel door te vergeven hartstocht oogenblikkelijk beneveld is”.²³² Het hoofdredactioneel van 10 augustus deed die mening echter radicaal omslaan. Een belangrijke factor hierin was dat het bericht in de Belgische pers als “zeer onvriendschappelijk”²³³ werd opgepikt. Dat was een zorgwekkende ontwikkeling, te meer omdat daardoor andere landen wellicht de Nederlandse neutraliteit als teveel ten gunste van de Duitse opmars zouden kunnen zien.

Van Weede suggereerde in het telefoongesprek dat hij over deze kwestie voerde met een ambtenaar op het ministerie van Buitenlandse Zaken, dat er snel een corrigerend artikel in *De Telegraaf*, *De NRC* en het *Algemeen Handelsblad* gepubliceerd zou worden over de werkelijke aard van de Nederlandse neutraliteit. Verder werd er door Van Weede een kort artikel “voor algemene verspreiding door Mr Plemp v. D. naar een journalist in België gezonden”.²³⁴

Er volgde in Nederland geen actie op het artikel van *De NRC*. De krant zelf maakte geen melding van de onrust die in België was ontstaan en leek, als het hiervan al op de hoogte was, niet van plan om vanwege die uitingen de objectieve koers te wijzigen. De krant gaf invulling aan de neutrale positie door artikelen uit buitenlandse kranten en ingezonden brieven van beide zijden van het conflict integraal over te nemen. Op 13 augustus 1914 plaatste de redactie een ingezonden brief, waarvan de ondertekenaars, de 168 leden van de Nederlandse gemeenschap in Berlijn, hun expliciete steun uitspraken voor de Duitse keizer. Wederom was dit een sterk naar Duitsland neigend 'opiniestuk' in een anders zeer zakelijke krant. Ditmaal wekte het stuk de argwaan van het Nederlandse opperbevel.

---

²³² *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.46.

²³³ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.60.

²³⁴ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.60 *

Generaal Snijders stuurde een brief aan Cort van der Linden, waarin hij aangaf dat de publicatie van deze brief “ten eenen male ongewenscht” was en schadelijk zou kunnen zijn “met betrekking tot het standpunt van strikte onzijdigheid door Nederland”.²³⁵ Toch werd er ook naar aanleiding van dit artikel niet opgetreden tegen de redactie.

In België was de situatie anders. Vanwege de anti-Nederlandse stemming die er in België heerste, werd *De NRC* in de loop van augustus op last van het stadsbestuur in Brussel niet meer uitgegeven. Omdat er toch nog exemplaren gelezen werden en berichtgeving via Belgische kranten naar buiten kwam, bleef de Nederlandse gezant zich zorgen maken over *De NRC*. Op 28 augustus telegrafeerde hij – vanwege de evacuatie van de Belgische regering uit Brussel inmiddels vanuit Antwerpen –

“Ook de *objectieve* houding van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die in deze Vlaamsch-sprekende stad veel gelezen wordt, zet hier veel kwaad bloed. [...] Ik voorzie [dat] na afloop van den oorlog, eene zeer gespannen verhouding tusschen het Belgische en Nederlandsche volk zal ontstaan. Het Departement van Buitenlandsche Zaken doet wat in zijne macht is om de publieke opinie terecht te wijzen en heeft op mijn aandringen heden nevens gaand communicé in de bladen doen opnemen en een strenge censuur bevolen op artikelen, die tegen Nederland een' ophitsenden toon aanslaan”.²³⁶

Was *De NRC* wel zo objectief als de redactie deed voorkomen of was de zogeheten objectiviteit een dekmantel om de Duitse zaak te kunnen vergoelijken? De in het buitenland invloedrijke krant had in de eerste maanden van 1914 genoeg ruim begrip voor het Duitse optreden, waarbij naar verhouding weinig aandacht werd gegeven aan de situatie in België.²³⁷ Dit wil uiteraard niet zeggen dat er geen artikelen werden gewijd aan de vluchtelingen of de verwoestingen die in België werden aangericht, maar wel dat er in uiterst zakelijke bewoordingen over werd geschreven en weinig ruimte werd gegeven aan de publieke verontwaardiging en uitgesproken sentimenten die er in den lande heersten.

In een analyse van de Nederlandse publieke opinie, die de Duitse gezant Von Kühlmann een jaar na de oorlogsuitbraak aan Bethman Hollweg stuurde, noemde de eerste *De NRC* “ein ganz gemässigttes und deutschfreundliches Blatt”,²³⁸ maar hij moest bekennen dat de krant zich ook kritisch tegenover de Duitsers opstelde:

---

²³⁵ Nienke Geudeker, *Doctoraalscriptie*, 70. Aldaar: NA, archief van de Ministerraad, 1823-1977, inventarisnummer 906 (1914-1916), Brief van de opperbevelhebber aan minister-president Cort van der Linden, 23 augustus 1914

²³⁶ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr.107.

²³⁷ Zie grafiek 'Berichtgeving' in Appendix, "vermelding Naties".

²³⁸ *Bescheiden buitenlandse politiek* VII, nr. 14

“wie der *Nieuwe Rotterdamsche Courant* hat sich nicht entblödet zu sagen, das neue Europa werde einer Hölle" gleichen".²³⁹

Opvallend is verder dat *De NRC* één van de weinige buitenlandse kranten was, die na de inname van Brussel door de Duitse legerleiding werd toegestaan.²⁴⁰ Dat lijkt erop te wijzen dat er weinig voor Duitsland kwetsende informatie in de kolommen van de krant werd opgenomen. Minister Loudon vond de kwestie lange tijd niet zorgelijk genoeg om direct actie te ondernemen, maar de geruchten over de pro-Duitse opstelling van *De NRC* hielden aan en de minister liet na de val van Antwerpen, in oktober, navraag doen naar de situatie. Hij telegrafeerde kort daarna aan de Gezantschapsraad te Brussel:

“Intusschen is ook hier te lande in andere kleinere organen aan genoemd blad wel een meer voor Duitsland geneigde stemming toegeschreven. De redactie van het blad verklaart beslist, dat zoodanige stemming volstrekt niet bij haar bestaat en dat zij zich niet bewust is er van te hebben doen blijken. De gewekte indruk zal haar nochtans tot grootere omzichtigheid aansporen”.²⁴¹

Hiermee leek de kous af voor de Nederlandse regering en de Belgische diplomaten. Ondanks de ontkenningen van *De NRC* is het niet geheel onwaarschijnlijk dat er op de redactie van de Rotterdamse krant enige sympathie gekoesterd werd voor Duitsland en dat het iets van deze sympathie, bedoeld of onbedoeld, in de in zeer gematigde bewoordingen gestelde berichtgeving liet doorschemeren. In de kolommen van de krant is vooral een aversie tegen al té felle conclusies met betrekking tot het Duitse optreden terug te lezen en niet een expliciete pro-Duitse opstelling. Economische belangen vormen hierbij het meest in het oog springend motief. Rotterdamse handelaren en industriëlen hadden in een paar decennia veel geld verdiend met de Duitse groei. De haven van de stad was voor de Duitsers de belangrijkste handelshaven, slechts voorgegaan door Hamburg.²⁴² Dat succes leverde dan weer veel werkgelegenheid op en grote delen van het lezerspubliek droegen om die reden Duitsland waarschijnlijk een warm hart toe. Rotterdammers zagen dan liever het “wij doen onrecht, maar we kunnen niet anders”-Duitsland, dan een “grote demon die den fakkel des verderfs als in den blinde om zich heen slingert”.

In moderne mediastudies worden de adverteerders beschouwd als een belangrijke factor voor de koers van een nieuwsmedium. In 1914 was dat (in Nederland) anders. Er zijn geen aanwijzingen dat Duitse of Duitsgezinde adverteerders een grote rol hebben gespeeld bij het bepalen van de koers van de krant. De meeste advertenties in *De NRC*

---

²³⁹ *Bescheiden buitenlandse politiek* VII, nr. 14

²⁴⁰ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV, nr. 157.

²⁴¹ *Bescheiden buitenlandse politiek* IV nr. 193.

²⁴² Allen Lane, (Londen 1998) 67

waren ten tijde van de oorlog van Nederlandse oorsprong, vaak kwamen deze uit Rotterdam – maar zeker niet altijd. Het zijn ook niet exclusief grote industrieën of het havenbedrijf, maar vaker waren het de advertenties van hotels, kleine machinefabrieken en detailhandel die de achterste pagina's van de krant vulden.

Een meer invloedrijke rol was weggelegd voor de aandeelhouders van de krant. Het *Auswärtiges Amt* heeft gepoogd de redactionele lijn van *De NRC* dichter naar het Duitse belang toe te trekken en dacht dit het beste te kunnen doen via direct contact met één van de aandeelhouders van de krant. De Duitse consul C.H. Cremer probeerde op een niet nader genoemd moment in 1914 Nijgh om te kopen. Hiervoor had Van der Schriek, een Rotterdamse reder en aandeelhouder in verschillende dagblad-ondernemingen, zich aangeboden. De omkoop poging is in nevelen gehuld, maar op 10 februari 1915 tekende een ambtenaar van het *Auswärtiges Amt* het volgende op:

“Konsul Cremer rät das Geld direkt an den Herr Nijgh vom R. Cour, gelangen zu lassen; er, *Nijgh*, habe die ersten 10.000 fl genommen und nehme vermutlich die weitere Zubuszen”.²⁴³

De zakelijk leider van *De NRC* had de steekpenningen dus aangenomen en de gezant Cremer was de mening toegedaan dat dit voldoende effect had op de redactionele lijn van deze krant. Een vreemde gang van zaken wanneer we zien dat statutair gezien de verantwoordelijkheid van de redactionele lijn van *De NRC* lag bij de hoofdredacteur. Dit is voor onder meer, van Vree, Wijfjes en Geudeker voldoende reden om aan te nemen dat de steekpenningen geen effect zouden hebben gesorteerd. Het zou echter raar zijn om te vermoeden dat er niet enige vorm van overeenstemming tussen de zakelijke en de redactionele zijde van de krant was - ook al waren de functies *formeel* gezien strikt gescheiden. Dit had de oprichter Henricus Nijgh laten vastleggen. Zijn kleinzoon en opvolger als zakelijk leider van de krant, Henri Nijgh, hield de verhoudingen tussen de hoofdredactie en directie in ere, zo stellen.²⁴⁴ Uit een tweede aantekening van dezelfde ambtenaar blijkt wel dat er nog enige twijfel bestond over het feit of het geld wel zo besteed werd al het bedoeld was:

“Ferner musse mir Gewissheit daruber verschafft werden, dasz das Geld auch tatsächlich zu dem gedachten Zweck (Beeinflussung der Stimmung des Rott Cour.) verwendet werde”.²⁴⁵

De beschikbare bronnen laten geen concrete oordelen toe en er is slechts *circumstantial evidence*. Zo zou Nijgh later, in de jaren dertig, toen er druk kwam vanuit

²⁴³ Bescheiden buitenlandse politiek VII, nr.2.

²⁴⁴ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939 (Amsterdam 1989)*, 118.

²⁴⁵ *Bescheiden buitenlandse politiek VII, nr. 3.*

het nazi-regime én van de Rotterdamse zakenwereld, verzocht zijn om de toon van de krant met betrekking tot de Duitsers te matigen, teneinde de Rotterdamse handelsbelangen niet teveel te schaden. Nijgh heeft toen niet geaarzeld om de 'redactionele vrijheid' van *De NRC* terzijde te schuiven en bij de redactie te pleiten voor een mildere toon. De handelsbelangen in 1914 waren niet minder verweven met die van de Duitsers. Evengoed zou het kunnen dat Nijgh de gelden aannam, maar daar geen concrete actie op liet volgen – hoewel dat toch direct zou zijn opgevallen bij de Duitsers. Wat overblijft zijn de vermoedens dat er reeds een mentaliteit heerste binnen de gelederen van de *De NRC* die voldoende ten gunste was van de Duitsers, waardoor een kleine koerswijziging niet opviel.

Alexander Cohen, een in Frankrijk geneutraliseerde Nederlandse redacteur van *De Telegraaf*, tekende zijn aversie tegen de schijnheiligheid van de Rotterdamse krant op in zijn memoires “Van Anarchist tot monarchist”. Cohen had zich met het uitbreken van de oorlog, hoewel hij al op leeftijd was, gemeld voor militaire dienst – maar werd na verloop van tijd door *Telegraaf*-Directeur Hak Holdert persoonlijk terug naar Amsterdam gehaald. Zijn voorliefde voor Frankrijk zal zijn blik echter enigszins gekleurd hebben.

“De rèst der Nederlandsche pers is pro-Duitsch. Niet òpenlijk, wat ‘allure’ zou hebben gehad! [...] geniepiglijk en onder het laffe mom van een scrupuleuze onzijdigheid. Zoo is de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* ‘onzijdig’, de *Nieuwe Courant* ‘onzijdig’, het *Vaderland* ‘onzijdig’, [...] Ik briesch van combatief plezier! Want ik zal al deze onzijdigen te-lijf kunnen gaan, hun het masker, made in Germany! van het gelaat rukken”.²⁴⁶

Vanzelfsprekend zijn er ook voldoende kanttekeningen bij de vermeende opstelling van de krant. *De NRC* berichtte wel degelijk over de grote stromen vluchtelingen die er vanuit België richting Nederland op gang kwamen en de gedurende de oorlog in gelijke tred groeiende stapels klachten over de vermeende *Pro-Duitse* en de vermeende *Pro-Entente* opstelling van de krant waren voor hoofdredacteur Govert van der Hoeven voldoende reden om aan te nemen dat hij de neutraliteit van zijn krant keurig had bewaakt.²⁴⁷ Ook heeft de Nederlandse regering zich niet genoodzaakt gezien gedurende de oorlog enige concrete stappen tegen *De NRC* te ondernemen. Een verzekering van de (hoofd)redactie van dit 75 jaar oude instituut was afdoende. Als de krant al een pro-Duits standpunt verkondigde, mocht zij dit doen omdat nergens in dit standpunt werd opgeroepen om de neutrale opstelling te verlaten en hiermee was het binnen de grenzen van het toelaatbare.

---

²⁴⁶ Alexander Cohen, *Van anarchist tot monarchist*, (Amsterdam 1936). 349.

²⁴⁷ Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland 130*; van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 123.

“Is De Telegraaf een ... Engelsche krant?”

Niet alle kranten verkondigden hun zelfbeperking met zulke trots als *De NRC*. De eigenaar van *De Telegraaf*, Hak Holdert, maakte er geen geheim van dat hij zijn krant aan het begin van de oorlog partij tegen Duitsland had doen kiezen. Holdert gaf dit openlijk toe in een gesprek dat hij in april 1915 had met C.J.K. Van Aalst, voorzitter van de Nederlandse Overzeese Trustmaatschappij.²⁴⁸ De keuze van *De Telegraaf* voor de Entente, bezorgde de Nederlandse regering de nodige kopzorgen en het kostte, in tegenstelling tot bij de eerder in dit hoofdstuk beschreven dagbladen, enkele jaren van toenemende overheidsdruk om de krant te 'neutraliseren'.

Er waren enkele tekenen aan de wand dat krant zich anti-Duits zou opstellen, zo stelt onder meer Paul Moeyes. Al voor de oorlog had de hoofdredacteur, J.C. 'Kik'²⁴⁹ Schröder, in zijn column 'Dagboek van een Amsterdammer', die hij schreef onder het pseudoniem Barbarossa, laten blijken dat hij weinig ophad “met de Duitsers en hun *Kultur*”.²⁵⁰

“Eet- en drinkmachines, die zich volstopten met worst en bier. [...] En aangezien der Mensch ist was er iszt, was de Duitser een onverzadigbaar weezen, wat zich ten lange leste demonstreerde in zijn politiek.”²⁵¹

Ondanks de attitude van de hoofdredacteur stond *De Telegraaf* in de jaren voor de oorlog niet bekend als anti-Duits en in Duitsland zelfs bekend als “ausgesprochen deutschfreundlich,”²⁵² onder andere vanwege de goede relatie die de Duitse regering had met de Berlijnse redacteur Simons, die advertenties van Duitse banken wist te werven (zie hoofdstuk 2). Bij nalezing lijkt het meer dat er in *De Telegraaf* ruimte werd gegeven voor verschillende internationale 'stromen' en wellicht de bijbehorende advertentie-inkomsten. Holdert heeft die opstelling lange tijd gehandhaafd en aangestuurd op vooral *uitgesproken* meningen, in plaats van een keurig *samenhangende* redactionele lijn ten gunste van één land. Zijn correspondenten waren allemaal in zekere mate uitgesproken en hartstochtelijk wat betreft hun eigen standplaats. Zo was er correspondent in Parijs, Alexander Cohen, die van zijn francofilie geen geheim maakte en de socialistische John van der Veer was Brits gezind. Er was korte tijd wel enige (beperkte) invloed van het Duitse *Auswärtiges Amt* binnen de krant. De in 1904 als medewerker aangetrokken redacteur L.W.F.J.

²⁴⁸ Aanteekeningen van Dr.C.J.K.van Aalst ten tijde van den Wereldoorlog. 1914 – 1918,, donderdag 8 april 1915.

²⁴⁹ Een bijnaam die hij had gekregen vanwege zijn voorliefde voor Engelse sporten. / Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 132.

²⁵⁰ Paul Moeyes, *Buiten schot*, 255.

²⁵¹ Paul Moeyes, *Buiten schot*, 225. / herkomst citaat niet geannoteerd, waarsch. Dagboek van een Amsterdammer (1917)

²⁵² Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 127; Memorandum, 'Die volksstimmung gegenüber Deutschland', 8 december 1916.

Grapperhaus had zich enkele jaren, tot hij in 1907 overleed aan tuberculose, ingespannen om propaganda te maken voor de Duitse zaak.²⁵³

Schröder wilde in de eerste dagen van de oorlog zelf ook nog geen openlijk anti-Duitse houding innemen en steun verlenen aan de Nederlandse neutraliteit. “We moeten althans doen alsof”, vertelde hij de politiek tekenaar van de krant Raemaekers.²⁵⁴ Maar Schröder had het bij *De Telegraaf* niet voor het zeggen. Al snel werd door Hak Holdert, aan zijn broer Eddy Holdert, die in 1914 de zakelijke leiding had overgenomen, de opdracht uitgevaardigd dat *De Telegraaf* zich anti-Duits en pro Brits, moest opstellen.²⁵⁵ Wanneer de ommekeer precies plaatsvond is onduidelijk. Het is gezien het eigenzinnige karakter van Holdert en hoofdredacteur Schröder niet geheel onwaarschijnlijk dat het samenvalt met de oproep tot 'uiterste voorzichtigheid' van de als pro-Duits bekend staande premier Cort van der Linden. Toen de eerste berichten naar buiten kwamen over het buitensporige geweld dat de Duitsers tegen de Belgische bevolking gebruikten, keerde de krant zich tegen de Duitsers. Auguste Monet, een Belgische verslaggever, kreeg alle ruimte om te berichten over het brute optreden naar buiten te brengen.²⁵⁶

Alexander Cohen schrijft in zijn *memoires* 'van Anarchist tot Monarchist', over een andere gebeurtenis die Holdert ertoe zou kunnen hebben bewogen om zich tegen Duitsland te keren. Een verhaal dat hij, naar eigen zeggen, van Holdert zelf had. De Berlijnse correspondent Simons was in de begindagen van de oorlog vanuit “het Athene aan de Spree” teruggereisd naar Amsterdam, vergezeld van twee attachés van “de Wilhelmstrasse” Simons sprak Holdert, die voor een café in Amsterdam een kopje koffie zat te drinken:

“Meneer Holdert! in die auto daar zitten twee heeren van het Auswärtige Amt maar op een tééken te wachten om met u te onderhandelen en zich met u te verstààn.... Als u nu wilt, dan kunt u ze onder een hoedje vangen.... Zij hebben in last u niets te weigeren en....”

Holdert liet hem niet uitspreken en sommeerde de correspondent om zich uit de voeten te maken en terug te keren naar Berlijn, omdat hij anders op staande voet zou worden ontslagen. Het optreden van Simons had dan ook averechts effect.

“Satanas zèlf draagt somtijds bij, zonder het te willen, tot den bouw van het heiligdom des Heeren! De bruuske, lompe, plompe, onbeschaamde poging tot

²⁵³ Nienke Geudeker, *Doctoraalscriptie*, 23.

²⁵⁴ Ranitz, *Met een pen en potlood als wapen*,

²⁵⁵ Paul Moeyes, *Buiten schot*, 208.

²⁵⁶ Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 132.

corruptie had op Holdert een uitwerking gehad diametraal in tegenstelling met het verwachte resultaat, en hem, die anders misschien nog gedraald zou hebben, in ééns partij doen kiezen”.²⁵⁷

Een omkoopoging van het *Auswärtiges Amt* is gezien de ervaring met *De NRC* niet onwaarschijnlijk – maar dat deze door Cohen in geuren en kleuren beschreven omkoopoging de achterliggende oorzaak voor de opstelling van *De Telegraaf* zou zijn, is te nobel om waar te zijn. Aan de verhalen van Cohen is nooit veel ruchtbaarheid gegeven, desondanks is er al in de oorlog gespeculeerd over – en na de oorlog verder gezocht naar – achterliggende motieven voor de spontane ommezwaai van *De Telegraaf*.²⁵⁸

Een andere populaire theorie is dat Henri Deterding, directeur van de deels in Engeland gevestigde Koninklijke Bataafsche Petroleum – Shell, in dezelfde dagen druk heeft uitgeoefend op Hak Holdert. Deze theorie is in 1977 opgeschreven door Nico Polak in het artikel, '*De Geheime Historie van De Telegraaf*' in *HP magazine*.²⁵⁹ De topman van de oliemaatschappij had volgens Polak een belangrijk deel van de aandelen van de krant in handen en zou op deze wijze de koers van de krant in 'Nederlands-Brits' voordeel hebben kunnen beïnvloeden. Geudeker heeft in haar doctoraalscriptie in 2004 aangetoond dat Deterding persoonlijk geen eigenaar van de aandelen van de Telegraaf en daarom geen directe invloed op de krant zou kunnen hebben gehad.²⁶⁰ Omdat er voor alle andere vermoedens van de invloed van Deterding, die in de jaren daarvoor wel aandeelhouder was geweest en geregeld leningen had verstrekt toen de jonge Holdert de krant overnam van Tindal, geen concreet historisch bewijs te vinden is noemt Huub Wijfjes de invloed van *Shell* wishfull thinking. De omslag van *De Telegraaf* wordt door Wijfjes, en Mariëtte Wolf, schrijfster van het recent verschenen *Het Geheim van De Telegraaf*, vooral in lijn gezien met het meewaaïen met heersend sentimenten onder het lezerspubliek, dat inmiddels al verontwaardigd was over de Duitse agressie. Daarnaast wijt zij het aan de onnavolgbare francofiele geest van Holdert.²⁶¹

Wat de oorzaak van de ommezwaai ook was, de opstelling van de krant lag de Nederlandse regering zwaar op de maag. Op 10 augustus kreeg Schröder een eerste reprimande, dat de krant zich uitsluitend baseerde op het buitenlandse nieuws dat zij binnenkreeg van het Britse persbureau Reuter. Op 14 augustus meldde De Marees van Swinderen vanuit Londen dat John van der Veer, de correspondent van *De Telegraaf*, werkzaam was voor *The Daily Chronicle* en via die krant staatsgevaarlijke informatie zou

---

²⁵⁷ Alexander Cohen, *Van anarchist tot monarchist*, (Amsterdam 1936). 350.

²⁵⁸ Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 128.

²⁵⁹ Nico Polak, 'De geheime historie van De Telegraaf', in: *HP magazine*, 23 juli 1977

²⁶⁰ Nienke Geudeker, *Doctoraalscriptie*, 53.

²⁶¹ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 132.

verspreiden. De gezant was bezorgd, omdat de krant in november 1908, toen de Nederlandse regering een conflict had met Venezuela, ook al een weinig discrete positie had ingenomen. Op 30 augustus had Cort van der Linden een persoonlijk onderhoud met Hak Holdert, naar aanleiding van een in zijn ogen té anti-Duits gestemd artikel.²⁶² Uit deze gevallen blijkt dat de krant gedurende de maand augustus nog kon rekenen op een coulante opstelling van regeringszijde, maar het geduld begon langzaam op te raken.

Het toppunt der beschaving

Een handvol prominente redacteuren, waarvan al eerder de francofiële Cohen werd genoemd, leverden het leeuwendeel van de anti-Duitse berichten in *De Telegraaf*. Zo was er de Belg Monet, die vanaf de ommezwaai van de krant in augustus alle ruimte kreeg voor vlammeende gruwelverhalen over het Duitse optreden in zijn vaderland. Ook was er Etienne Giran, dominee van de Waalse kerk in Amsterdam, die zich keerde tegen het 'barbaarse' optreden van de Duitse legers. Het legde *De Telegraaf* geen windeieren. De krant groeide sterk in de oorlogsdagen; tot 28.000 exemplaren voor *De Telegraaf* en 180.000 voor de *Courant*. Hier moet de kanttekening bij geplaatst worden dat van alle grote dagbladen de oplages sterk groeiden – het was immers oorlog en de Nederlandse nieuwshonger was vele male groter dan daarvoor. Oorlogsnieuws beheerste onophoudelijk de voorpagina's²⁶³ en kranten kwamen met extra zondags- en ochtenduitgaven.

De opstelling van *De Telegraaf* kwam het meest krachtig naar voren in de politieke illustraties en spotprenten van Louis Raemaekers. Samen met de correspondent in Londen en de al reeds enige malen aangehaalde Monet, Giran en de Franse correspondent Cohen, behoorde Raemaekers tot de meest fanatieke vertolkers van het anti-Duits sentiment. Zijn verontwaardiging over het uitbreken van de oorlog blijkt uit een aantekening van Raemaekers kort na het uitbreken van de oorlog.

---

²⁶² Jan van de Plasse, *Kroniek van de Nederlandse dagbladpers*, (Amsterdam 2005) 45.

²⁶³ Th.H.J. Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers maart 1917-maart 1918* (Bussum 1967) 10.

“Wat kan ik – 'n teekenaar, 'n journalist, 'n stem verloren in de woestijn van *gecommandeerde stilte*? Doet er niet toe – Ik zal het uitschreeuwen, van de daken zal ik het uitbulderen wat er stormt en beeft van verontwaardiging in mijn hart”.²⁶⁴

De verklaring voor Raemaekers' anti-Duitse houding moet volgens Ariane de Ranitz gezocht worden in zijn Belgische sympathieën. Hij had immers jaren in Brussel doorgebracht en, zo schreef Raemaekers zelf, “mijn vader, doortrokken van den Franschen geest, een politicus eigenlijk, leerde mij mijn oordeel vormen”.²⁶⁵ Wat bij de in verschillende studies aangehaalde aantekening van Raemaekers in het oog springt is zijn opmerking over de 'gecommandeerde stilte'. Dit lijkt terug te verwijzen naar de door de Nederlandse regering verzochte zelfbeperking, een onmogelijkheid voor tekenaar als Raemaekers, die juist bekend stond om zijn venijnige uithalen. Het lijkt erop dat de bevoegdheid van Raemaekers van doorslaggevend belang was voor de uiteindelijke keuze van Holdert om voor de zaak van de Entente te kiezen en hij kreeg alle vrijheid om zijn visie te uiten.²⁶⁶

De Nederlandse regering was in september 1914 inmiddels door haar geduld heen. Naar aanleiding van een 'aanklacht' van Raemaekers, “als de stenen spreken”,²⁶⁷ naar aanleiding van de beschadiging van de kathedraal van Reims door Duitse beschietingen op 19 september, deed de politie op 23 september een inval op het hoofdkantoor van *De Telegraaf* aan de St. Nicolaasstraat in Amsterdam. Het cliché (een metalen drukplaat van een illustratie) van de tekening werd in beslag genomen en Raemaekers moest mee voor verhoor.²⁶⁸ Verder werd er enkel proces verbaal opgemaakt op grond van artikel 100 van het Burgerlijk Wetboek.²⁶⁹

De redactie van het blad liet zich niet intimideren en zette haar anti-Duitse campagne in alle hevigheid voort. Dit deed generaal Snijders ertoe besluiten *De Telegraaf* te laten afluisteren door de Nederlandse militaire inlichtingendienst. Uit de afschriften van deze gesprekken blijkt dat er een regelmatig overleg plaatsvond tussen de directie en redactie van de krant, met geallieerde gezanten.²⁷⁰ Nadat er klachten kwamen van de Duitse gezant Von Jagow in april 1915, werd het in ogen van Cort van der Linden noodzakelijk actie te

²⁶⁴ Louis Raemaekers, *Memoires I*, 47.

²⁶⁵ Ariane de Ranitz, *Met pen en potlood als wapen. Louis Raemaekers (1869 – 1956). Schets van een politiek tekenaar*. 61-62

²⁶⁶ Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 126.

²⁶⁷ *De Telegraaf*, 23 september 1914.

²⁶⁸ Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 133.

²⁶⁹ *Het Volk*, 29 september 1914, “Neutraliteitsschenkers”, p.6.

²⁷⁰ Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 138.

ondernemen. De premier overwoog aanvankelijk de Staat van Beleg in Amsterdam af te kondigen om *De Telegraaf* aan te kunnen pakken en Schröder te verbannen, maar hij werd daarvan weerhouden en geadviseerd een juridische weg te kiezen.²⁷¹ Op 4 december 1915 werd 'Barbarossa', nadat hij terugkwam van sinterklaas-inkopen, gearresteerd op verdenking van “het in bewust gevaar brengen van de Nederlandse neutraliteit.” De Beaufort tekende hierover op in zijn dagboek:

“De arrestatie van den redacteur van de Telegraaf heeft in geheel Europa grooten indruk gemaakt. In Engeland en ook in Frankrijk wordt gezegd dat het op aandring van de Duitse regeering is geschied. In Nederland is vrij algemeen de afkeuring sterk, men wil hier niet dat aan de vrijheid van het woord worde geraakt”.²⁷²

Zeventien dagen na zijn arrestatie kwam Barbarossa weer vrij, op belofte dat hij niet naar het buitenland zou vluchten om zich aan rechtsvervolging te onttrekken. De Beaufort moest constateren dat niet iedereen overtuigd was het nut van het intimerende justitiële optreden tegen *De Telegraaf*. Er hadden veel ingrijpendere maatregelen genomen moeten worden.

“Karnebeek, die heden bij mij was, betreurde het dat, wanneer men meende den heer Schröder te moeten in hechtenis nemen, men niet tegelijk een huiszoeking in de bureaux van de Telegraaf had bewerkstelligd. Men had dan zeker wel de bewijzen gevonden van verstandhouding met vreemde regeeringen”.²⁷³

De arrestatie van Schröder had, zo blijkt verder uit de aantekening van De Beaufort, grote woede gewekt bij de geallieerden. Tegen pro-Duitse artikelen was nog niet zo hard opgetreden en Nederland leek Een verstoring in de relatie met de geallieerden kon grote gevolgen hebben. Het is wellicht hierom dat de voorzitter van de Nederlandse Overzeese Trustmaatschappij (NOT), Cornelis J.K. van Aalst, zich tussen december 1915 en januari 1916 enkele malen met de zaak bemoeide, teneinde de slepende kwestie tot een goed einde te brengen.

Van Aalst had eerder al met de eigenaar van *De Telegraaf* gesproken en had naar aanleiding van dat gesprek niet veel waardering voor de man. Later zou hij zelfs nog schrijven dat hij dacht dat de krantenbaas overspannen en krankzinnig was. Na het optreden van de regering in december 1915 had Van Aalst een gesprek met Sir Francis Oppenheimer, waarin de Britse gezant zijn verontwaardiging uitsprak omdat dat hij vond er goed werk gedaan werd door *De Telegraaf*. Hij zei dat als “Schröder niet zoo geschreven

---

²⁷¹ Paul Moeyes, *Buiten schot*.

²⁷² *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, 8 december 1915.

²⁷³ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, 17 december 1915.

had Holland niet was gewaarschuwd, dat het zou hebben gestaan voor eene algeheele afsnijding van aanvoer”.²⁷⁴ Dat was een argument dat de voorzitter van de NOT ernstig verontrustte.

Na afloop van dat gesprek protesteerde Van Aalst heftig bij Cort van der Linden over de “aanranding van de vrijheid van Schröder,” die echter vasthield aan het argument dat het recht zijn loop moest hebben. Uit een onderhoud dat Van Aalst had met de Franse gezant (Allizé) bleek, dat er ook bij de Fransen toch enig begrip was voor de arrestatie. De gezant noemde het een politieke fout, maar zag in dat *De Telegraaf* veel te ver ging en dat de regering “beschuldigingen aan haar adres moest straffen”. Alizé voegde in een later gesprek toe: “Dat Holdert alles zoodanig overdrijft, dat hij meer goed dan kwaad doet voor de geallieerden”.²⁷⁵ Maar de gezant had boter op zijn hoofd. Er was namelijk innig contact tussen het Franse gezantschap in Den Haag en de redactie van de anti-Duitse krant.

Generaal Snijder had in in 1915 de militaire inlichtingendienst GS IV opdracht gegeven om de telefoongesprekken van de Telegraaf af te luisteren. Uit de verslagen van deze gesprekken blijkt dat er contact was tussen Etienne Giran en agenten van de Franse geheime dienst – met wie hij zijn ant-Duitse artikelen uitvoerig besprak. Maar ook Alizé onderhield contacten met de Telegraaf.

De Nederlandse regering wachtte nog enige tijd, voordat opnieuw actie werd ondernomen. In februari 1916 deed justitie huiszoeken bij Eddy Holdert en zijn familie, waarna - zoals enkelen in zijn omgeving al hadden gesuggereerd - de eigenaar van de krant, Hak, eieren voor zijn geld koos. De krant bleef weliswaar anti-Duits, maar met een meer beperkte benadering dan in de jaren daarvoor. Schröder keerde na zijn arrestatie niet terug als hoofdredacteur, maar ging (net als Raemaekers) op reis door Engeland, Rusland en de Verenigde staten.²⁷⁶ Schröder sleepte hierbij nog een opmerkelijke opdracht van de Russische tsaristische regering in St. Petersburg binnen. Voor het astronomische bedrag van 60.000 gulden, het zesvoudige dat de Holdert voor de oprichting van de krant te leen kreeg van Deterding, mocht zijn krant in 1917 zes Russische 'bijvoegsels', uitgeven. De bijvoegsels vertoonden sterke overeenkomsten met het “Russian Supplement” van het Britse *The Times* (eigendom van de conservatieve Northcliffe pers).

Nasleep

De Nederlandse overheid handhaafde de neutraliteit op strikte wijze. Er kwam in augustus één krant onder directe controle van de overheid. Dat was de kleine *Tielsche*

---

²⁷⁴ Aanteekeningen van Dr.C.J.K.van Aalst ten tijde van den Wereldoorlog. 1914 – 1918, zondag 5 december 1915. 203.

²⁷⁵ Aanteekeningen van Dr.C.J.K.van Aalst ten tijde van den Wereldoorlog. 1914 – 1918, zondag 9 januari 1916, 219.

²⁷⁶ Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 146.

Courant. De lokale politiecommissaris in Tiel was er vanuit gegaan dat het in oorlogstijd wel de gewoonte zou zijn dat de pers volledig zou worden beteugeld. Toen de Nederlandse Journalistenkring lucht kreeg van het wel erg voortvarende optreden van de commissaris, reageerde deze met een felle reactie. Dat was voldoende om aan de Tielse censuur een einde te maken.²⁷⁷ De voorzitter van de NJK, Plemp van Duivenland, had eerder dat jaar nog benadrukt dat de Nederlandse pers zich zelfstandig hield aan de verantwoordelijkheid, waar Cort van der Linden hen in augustus 1914 op had gewezen.

“Nooit tevoren werd verantwoordelijkheid voor spreken of zwijgen, voor toon en beslissingen betreffende den dagelijkschen inhoud der courant, voor elk onderdeel van redactiebeleid, hun zoo scherp en onophoudelijk voor oogen gesteld als in de laatste maanden”.

De voorzitter wees er ook op dat dit door de omstandigheden van de oorlog niet gemakkelijk was geweest. Voor het eerst in de geschiedenis waren de buitenlandse ogen direct gericht op wat er in Nederland werd geschreven.

“Nooit werd door het buitenland zoo aanhoudende aandacht aan onzen pers gewijd; nooit werd haar onafhankelijkheid tegelijk met haar zelfbeheersching, op zulk een zware en langdurige proef gesteld”.²⁷⁸

Plemp van Duiveland had alle reden om tevreden te zijn. Op 17 december had minister John Loudon in de Tweede Kamer vol lof gesproken over de houding en verantwoordelijkheidszin van het overgrote deel van de Nederlandse pers.

“Nu is het mij een behoefte, van de pers sprekend, te verklaren, dat in het oog van de Regeering de Nederlandsche pers, sedert het uitbreken van dezen oorlog, den hoogsten lof verdient. Ik spreek van onze pers in het algemeen, want op weinige, gelukkig zeer enkele uitzonderingen na, heeft de pers getoond te begrijpen en te gevoelen, dat hét juist in een land, waar zij over zoo groote vrijheid beschikt, *haar plicht is om zich in toom te houden*. Zij heeft getoond die eigenschap te bezitten, die in elke menschengemeenschap gevorderd mag worden van de verschillende organen, waaruit die gemeenschap bestaat, en die bezitten zij haar, hun tot eer strekt, namelijk verantwoordelijkheidszin. Des te meer treffen dan ook die enkelen onder onze persorganen die niet schijnen begrepen te hebben, om welke verantwoordelijkheid het hier gaat”.²⁷⁹

We zien hier een beschouwing van de Nederlandse pers die doet denken aan het door Gramsci geformuleerde concept van een *hegemoniale structuur*, waarbij de pers als

---

²⁷⁷ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 127.

²⁷⁸ Martin Broersma, ‘Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistiek cultuur’, 47

²⁷⁹ Handelingen Tweede Kamer 1914-1915, 17 december 1914.

'orgaan' of instituut deel uitmaakt van een politiek-maatschappelijke stelsel. Wat hierbij opgemerkt moet worden is dat de hegemonie geen rigide, afgebakende nationale structuur lijkt te zijn. Dit gaat zeker op voor Nederland, een staat met dominante handelsbelangen die de nationale grenzen al reeds in 1914 overstijgen. Tegelijkertijd is Nederland een gebied dat ligt in de politieke en ideologische invloedssferen van grotere mogendheden die elk op hun manier proberen invloed uit te oefenen op wat er in het land gebeurt. Het uiteindelijke product van deze tegen elkaar inwerkende krachten is wellicht de opmerkelijke balans van Nederland. Een evenwicht tussen pro-Duitse en pro-Geallieerde krachten die doorwerkte in het hele stelsel, van de politieke machthebbers, tot publieke organen zoals de pers.

Conclusie

De uitbraak van de Eerste Wereldoorlog legt de relatie tussen pers en politiek bloot. De Nederlandse pers volgde hierbij een koers die opmerkelijke overeenkomsten vertoont met de pers in andere Europese staten. Grote delen van de pers van de oorlogvoerende mogendheden sloten zich uit vrije wil aan bij de oorlogsinspanningen en het nationale belang van hun staat. Zoals de sociaal-democratie haar strijd tegen het kapitalisme liet varen, zo matigde de pers haar gebruikelijke kritiek. Hoofdredacteurs zetten de nodig propaganda op touw en matigden of censureerden vaak zelfstandig belangrijke delen van hun berichtgeving – deze steun was bijvoorbeeld merkbaar in Engeland waar zelfs de kranten die voordat de oorlog was uitgebroken tégen Engelse inmenging hadden gepleit – zich voor de duur van de oorlog achter de belangen van de staat schaarden. In Nederland is een ontwikkeling te ontwaren die hier niet veel van verschilt. Op enkele uitzonderingen na schaarden de meeste kranten zich geheel achter het belang van de Nederlandse staat. Van de andere kranten is wellicht te zeggen dat zij slechts 'het belang van de staat' anders interpreteerden.

Het door de regering geformuleerde nationale belang was zonder enige twijfel het behoud van de neutraliteit, in de klassieke zin van het woord. Deze internationale positie had Nederland in de lange negentiende eeuw zijn plek onder de zon bezorgd. Daarbij was het land niet toegerust voor een militaire confrontatie, hoewel sommige militairen daar wellicht anders over dachten. De gevoerde neutraliteitspolitiek van voor 1914 was vooral een *academische*. De uitbraak van de oorlog in 1914 was daarmee het eerste moment in de moderne geschiedenis van Nederland dat de neutraliteit in de praktijk gehandhaafd moest worden. Dit gebeurde voortvarend. Direct werden er door regering en legerleiding voorbereidende maatregelen getroffen om het gevaar voor de Nederlandse staat te beperken. Het Nederlandse leger werd zonder aarzeling in gereedheid gebracht en de bewindslieden en hun internationale vertegenwoordigers maakten zich klaar voor de *diplomatieke* verdediging van de Nederlandse positie. Hierbij valt op dat er diplomatiek en bestuurlijk een grote mate van zelfbeheersing getoond werd. Er werd op een zo beperkt mogelijke wijze gereageerd op de verschillende ontwikkelingen. Slechts in kust- en grensgemeenten werd de Staat van Beleg afgekondigd en er werden geen verregaande politieke of militaire bevoegdheden afgekondigd en niet waar dat niet nodig was. Nederland stond aan de rand van een afgrond, maar vond het niet noodzakelijk om te kijken hoe diep en donker deze was.

De berichtgeving van de grote Nederlandse dagbladen kenmerkt zich eveneens - vóór de definitieve oorlogsuitbraak - door een grote mate van *zelf*-beheersing. Er verschenen geen vlamme betogen in de kolommen en er werden niet expliciet schuldigen voor de ontstane situatie aangewezen. In geen enkel geval is er sprake van een roep om oorlog die wel in internationale kranten te horen was geweest. Er werden slechts verklaringen gezocht voor de plotseling ontstane chaotische situatie en er werd voorzichtig gespeculeerd over de komende ontwikkelingen én de vraag of het Nederland zou lukken hier neutraal in te blijven. Tot er werkelijk vijandelijkheden uitbraken aan de Belgische grenzen werd de Nederlandse lezer voorgehouden dat de crisis nog beperkt kon worden. Toen dat niet langer het geval was, werd hem voorgehouden dat de oorlog naar alle waarschijnlijkheid wel aan Nederland voorbij zou gaan. In dat laatste hadden de kranten overigens in zekere zin gelijk.

Met het uitbreken van de oorlog ging er een schok door de hele Nederlandse maatschappij. Deze onrust bracht de verhoudingen tussen de Nederlandse pers en politiek uit balans. Als reactie hierop trok het merendeel van de invloedrijke journalisten, hoofdredacteurs en politici dichter naar elkaar toe. Voorzitter van de Nederlandse Journalistenkring Plemp van Duivenland bood als vanzelfsprekend zijn bemiddelende diensten aan bij de regering Cort van der Linden, in een poging de kranten op één lijn te krijgen. Verschillende redacties riepen hun lezers herhaaldelijk op om kalm te blijven, in geen geval een vijandelijke houding aan te nemen tegenover de verschillende oorlogvoerende partijen en niet zomaar geloof te hechten aan *wilde geruchten*. Deze wilde geruchten doken echter op ten gevolge van (verkeerd geïnterpreteerde) artikelen in dezelfde pers. Dagbladen namen hiermee de verantwoordelijkheid die hen in voorgaande jaren was toegedicht. Tegelijkertijd is het zichtbaar dat deze ontwikkeling niet 'automatisch' verliep en dat er optreden van de overheid nodig was om alle *neuzen* dezelfde kant op te krijgen. Het ingrijpen van de politie in Amsterdam naar aanleiding van de kaartjes van Eijdsen waren de eerste tekenen dat de regering hiertoe bereid was.

Maar er werd ook 'intern' opgetreden. De publicatie van het hoofdredactioneel artikel "Holland's positie" in het *Het Volk* toont twee dingen aan. Enerzijds dat er onder (bepaalde) politici wel degelijk grote verontwaardiging bestond over het schenden van de Belgische neutraliteit, maar dat het anderzijds voor *alle partijen* van groot belang was voor Nederland om hier niet in expliciete bewoordingen over uit te wijden. Zelfbeheersing bleef het devies, en "Hollands's Positie" is dan ook een uitglijder die snel moest worden gecorrigeerd. Dit gebeurde dan ook. Het artikel kwam de SDAP in de Tweede Kamer op zware kritiek te staan en Troelstra moest persoonlijk maatregelen nemen tegen de auteur, partijvoorzitter en redacteur van *Het Volk* Vliegen, om zo te voorkomen dat de krant in het

vervolg nog dergelijke artikelen naar buiten zou brengen. Het is opmerkelijk dat er wat betreft dit zeer venijnige artikel geen reacties uit het buitenland volgden. Wellicht werd de socialistische krant nog niet als voldoende invloedrijk beschouwd om invloed te kunnen hebben op het *algemene* maatschappelijke standpunt.

Doordat er op werd vertrouwd dat de verschillende hoofdredacties voldoende zelfbeheersing en verantwoordelijkheidsbesef konden opbrengen, dan wel dat de politieke stroming waartoe zij behoorden als vanzelfsprekend de verantwoordelijkheid zouden nemen voor het bewaken van de neutraliteit van de berichtgeving in de kranten, escaleerde het conflict met *De Telegraaf*. Deze krant was niet verbonden aan een specifieke politieke stroming of 'zuil' zoals het later zou gaan heten. De krant was eerder gestoeld op zakelijke belangen die de grenzen van Nederland overstegen – zoals te ontwaren is uit steun van Henri Deterding aan Hak Holdert bij de oprichting van de krant. De Nederlandse regering moest steeds opnieuw op zoek naar middelen om uiteindelijk de krant achter het *nationale* belang te scharen. Dit proces begon met een persoonlijk gesprek met zakelijk leider Holdert in augustus 1914. In september 1914 vond een eerste politie-inval plaats, in 1915 volgde de arrestatie van de hoofdredacteur J.C. Schröder en uiteindelijk in 1916 een politie-inval op het Amsterdamse huisadres van Holdert. Hoewel binnen dit conflict door Cort van der Linden enige tijd is overwogen om uiteindelijk toch de Staat van Beleg af te kondigen in Amsterdam, gebeurde dat niet. Het afkondigen van een algemene Staat van Beleg om niet neutraal opgestelde kranten het zwijgen op te leggen, zou ook een averechtse werking gehad kunnen hebben. Wellicht had de afkondiging van zulke zware maatregelen de Nederlandse neutraliteit in diskrediet kunnen brengen bij Geallieerden en moest het daarom worden vermeden.

De hier beschreven ontwikkelingen eindigden uiteraard niet na de eerste oorlogsmaanden. Tijdens de hele oorlog zouden de oorlogvoerende mogendheden proberen invloed uit te oefenen op de Nederlandse pers, door middel van omkoppingen en door de sturing van de verstrekte informatie. Ondanks deze beïnvloeding lukte het de Nederlanders om een zekere mate van balans te vinden. De pro-Duitse en pro-Geallieerde elementen hielden zich zowel in regeringskringen als in kringen van pers in balans. Het is uiteindelijk deze opmerkelijke balans, waarbinnen de pers slechts een klein deel van een groter en complexer stelsel is, die Nederland min of meer ongeschonden de oorlog heeft doen doorkomen. Het is hierbij de vraag of er een bewuste invloed is geweest van de verschillende elementen binnen het politieke stelsel op het behouden van de deze balans. De uiteindelijke conclusie, die na bestudering van de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog kan worden getrokken, is dat een belangrijk deel van de Nederlandse pers zich terdege bewust was van de enorme voorzichtigheid die het in acht moest nemen om de

neutraliteit niet in gevaar te brengen. Grote delen van de pers schikken zich – zoal dat ook in de oorlogvoerende staten gebeurde – zonder staatsdwang naar de nationale belangen. Door politieke bewindvoerders werd kalm gehandeld, er werden geen overhaaste beslissingen genomen en er werden geen verregaande censuur maatregelen tégen de pers ondernomen. Uitschieters werden snel gecorrigeerd en de excessen, zoals de recalcitrante opstelling van *De Telegraaf*, werden met uiterst geduld bestreden. Eveneens met het principe in het achterhoofd dat acties tegen de krant niet té ver moest gaan om zo niet de argwaan van de omliggende mogendheden te wekken.

Het grotere debat dat het enigszins beperkte onderzoeksveld van *'Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog'* beheerst, spitst zich toe op de vraag of Nederlandse politici (en andere landgenoten) invloed hebben gehad op de handhaving van de neutraliteit. Hoewel er gesteld kan worden dat het lot van Nederland in belangrijke mate in de handen van de grote militaire mogendheden lag, moet daar wel een kanttekening bij geplaatst worden. Wanneer we het handelen van de verschillende organen van de Nederlandse staat die in dit onderzoek aan bod zijn gekomen in ogeschouw nemen, is de conclusie te trekken dat er bij de toenmalige verantwoordelijken wel de *indruk* bestond dat Nederland enige invloed had op de handhaving van de neutraliteit. Na de neutraliteitsverklaring volgde het daadwerkelijke *neutraal zijn*. Niets in Nederland mocht de omliggende partijen aanleiding geven om Nederland bij de oorlog te betrekken – al was het niet duidelijk wat zulk een aanleiding precies zou kunnen vormen. Het was balanceren op de rand van de afgrond – en dan ook nog met een blinddoek om.

***

Appendix: Digitale analyse berichtgeving 1914

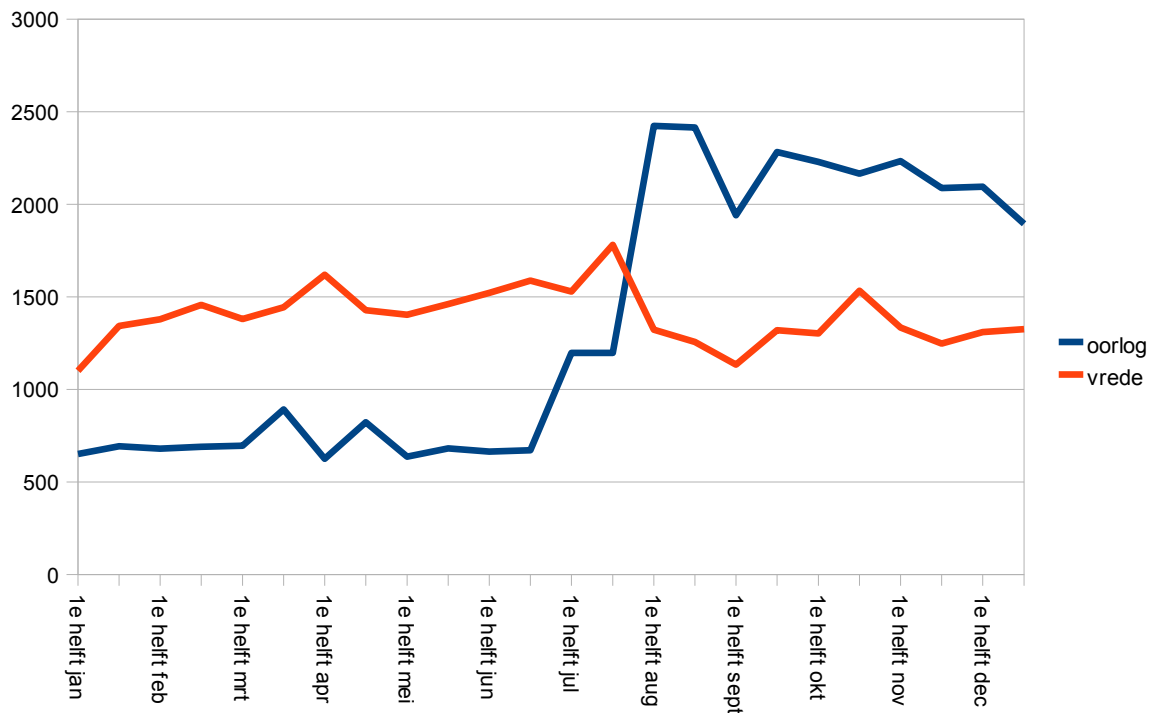
Het zou een mensenleven kosten om alle kranten uit de bestudeerde periode in zijn geheel door te lezen. Ook is het weinig zinvol om te 'koppensnellen', omdat de koppen vaak niet meer behelsden dan één of twee woorden en niet de korte 'samenvattingen' die we van moderne kranten gewend zijn. Dankzij het kranten-digitaliseringsproject van de Koninklijke Bibliotheek, dat begonnen is in 2008, is het wel mogelijk om een 'digitale' analyse op de stukken los te laten. Voor deze scriptie zijn er twee eenvoudige steekproeven gedaan op drie van de vier in dit onderzoek besproken kranten; *Het Centrum*, *De NRC* en *Het Volk*. *De Telegraaf* is op het moment van schrijven nog niet digitaal ontsloten.

Welke vragen zijn er op het moment te stellen aan een verzameling teksten? Helaas is dat niet meer dan de frequentie waarmee een 'trefwoord' in de tekst voorkomt. In het *pilot* project van de KB Digitale kranten werd het daadwerkelijk aantal gevonden woorden per zoekopdracht weergegeven. Zo was het mogelijk om te kijken hoe vaak één woord of een combinatie van woorden voorkwam in de tekst. Bepaalde hindernissen moeten hierbij overkomen worden, de verschillende schrijfwijze van woorden is daarbij slechts een gering probleem. Moeilijker is het waarbij het gebruikte bronbestand voor een verstoring in de digitale tekst-herkenning zorgt. Zoekopdrachten naar het woord oorlog vinden niet de verkeerd ingelezen woorden als GHOLOG en een zoekopdracht naar Berlijn mist bijvoorbeeld een artikel als 'De stemming iu velijn'. Er is de zoekmogelijkheid om met een kleine tekstafwijking toch deze resultaten boven water te krijgen.

Op 28 mei verving de Koninklijke Bibliotheek het *pilotproject* voor een nieuwe Historische Krantendatabase. Deze nieuwe verzameling kranten verloor in eerste instantie een reeks van de al gedigitaliseerde kranten, waaronder de N.R.C. Die kranten zullen opnieuw worden ingescand. Ook is de zoekfunctie van de website veranderd, het geeft enkel nog het aantal gevonden artikelen en niet het aantal gevonden trefwoorden per dag. Dit bemoeilijkt de reproduceerbaarheid van dit eenvoudige experiment. Desalniettemin is het de moeite waard om het op te nemen in deze scriptie, omdat statistisch onderzoek naar de inhoud van historische teksten een waardevol nieuw perspectief kan zijn in het bedrijven van geschiedwetenschap in de 21ste eeuw en wellicht een voorzichtige stap naar meer geavanceerde vormen van

Gebruik van woorden 'oorlog' en 'vrede' in 1914

De eerste vraag die gesteld zou kunnen worden is *wanneer* de kranten gaan schrijven over de oorlog. Is de oorlogsuitbraak waarneembaar in de Nederlandse pers? Hiervoor is gekeken hoe vaak het woord 'oorlog', gebruikt is in de dagbladen. Het gebruik van het woord vrede is daar tegenovergesteld. Dit is onder meer om te controleren dat een toename van het aantal gevonden resultaten niet te maken heeft met een stijging in het aantal gevonden pagina's – bijvoorbeeld omdat er meer kranten in de database zouden. De resultaten zijn onderzocht per halve maand van januari tot december 1914.

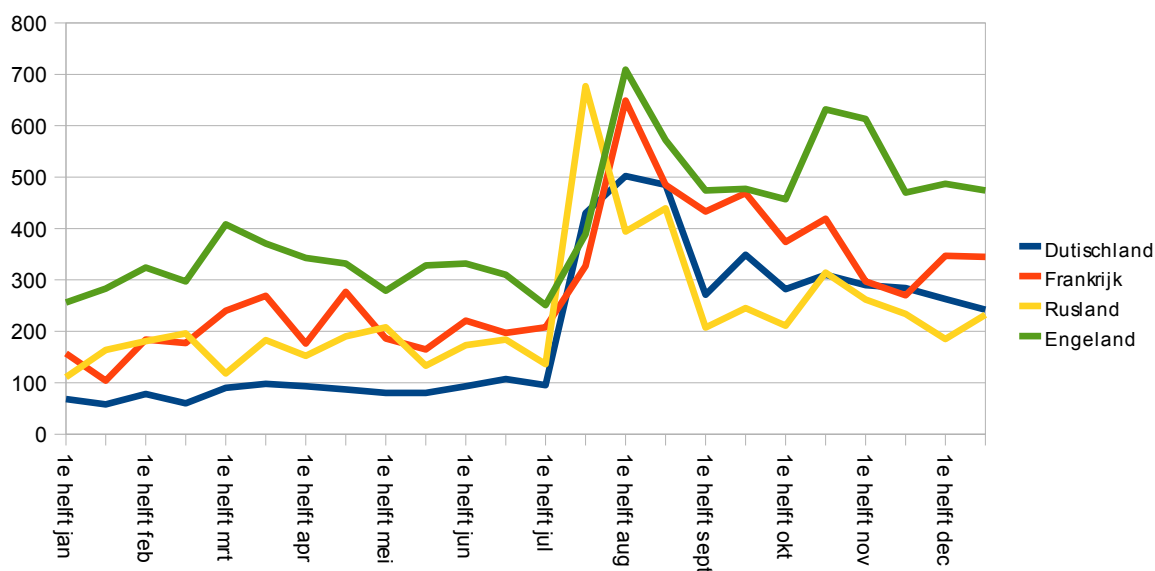

De resultaten corresponderen met de 'historische' verwachtingen. Er is een opvallende stijging van het gebruik van het woord *oorlog* begint tussen de tweede helft van juni en begin juli, na de moord op Franz Ferdinand. Tegelijkertijd gaat ook het aantal vermelding van van 'vrede' omhoog, dit zou corresponderen met de hoop op een vredesinitiatief. Begin augustus stijgt het gebruik van het woord oorlog scherp weg te zakken. Het aantal keren dat het woord oorlog in de kranten wordt gebruikt daalt licht in de loop van 1914.

Vermelding van Europese mogendheden in 1914

De volgende steekproef heeft een vergelijkbare opzet, maar andere 'steekwoorden'. Het behelst de ontwikkeling van de vermelding van Duitsland (Deutschland), Frankrijk, Rusland en Engeland. Er is gekeken hoe vaak het woord per halve maand (1e tot 15de dag van de maand / 16de tot 31ste dag van de maand) voorkomt in de zoekresultaten van de hele kranten-database.²⁸⁰ Dat geeft voor het jaar 1914 het volgende resultaat:

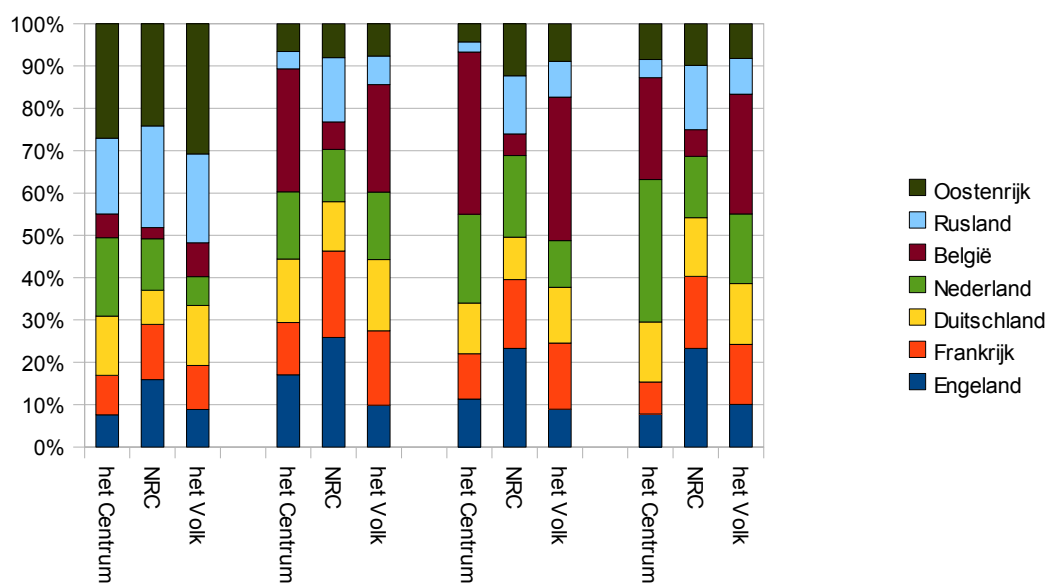
Er zijn in deze grafiek een aantal zaken opvallend. Als eerste is weer de 'oorlogspiek' te zien die zich ontwikkelt vanaf de eerste helft van juni tot de eerste helft van september. Deze valt samen met het uitbreken van de oorlog en de daarmee samenhangende toegenomen interesse de betrokken partijen. De aandacht voor Rusland piekt als eerste, waarschijnlijk om dat Rusland in de Tweede helft van Juli ging bepalen of het tegen Oostenrijk-Hongarije (niet opgenomen in de steekproef) moest mobiliseren.

²⁸⁰ KB Kranten project "Historische Kranten in Beeld". Database bestaat uit de NRC, het Centrum,, het Volk en het Vaderland. De eerste 'opname' van deze krant is van 1920 en is dus niet relevant voor dit onderzoek.

Vermelding naties

In de volgende tabel is de frequentie waarmee een bepaalde bij de oorlog betrokken natie vermeld werd weergegeven. Hierbij is een selectie gemaakt van de naties die bij de oorlogsuitbraak relevant waren en is er over vier perioden gekeken hoe vaak deze woorden²⁸¹ voorkwamen in de KB database. Respectievelijk 25 juli – 1 augustus, 2 – 9

augustus, 10 – 17 augustus, 18 – 31 augustus. In de tabel valt de beperkte aandacht van 'pro-Duitse' NRC voor België (donkerrood). Ook is er in deze tabel duidelijk de afname van de aandacht voor het 'oostfront'. Rusland en Oostenrijk halen voor één augustus nog ruim 50% van het aantal vermeldingen en na het uitbreken van de strijd in het Westen is dat minder dan 25%.

²⁸¹ Met als zoek-optie een 'Lichte' afwijking in de spelling.

LITERATUUR EN BRONNEN

Primair Bronnenmateriaal

Koninklijke Bibliotheek – Historische Kranten

[kranten.kb.nl]

- Het nieuws van den dag : kleine courant – Amsterdam (digitaal archief)
- Het Centrum – Utrecht (digitaal archief)
- De Telegraaf – Amsterdam (microfilm)
- Het volk : dagblad voor de arbeiderspartij – Amsterdam (digitaal archief)
- De Nieuwe Rotterdamsche Courant – Rotterdam (digitaal archief)

C. Smit, *Bescheiden Betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland (1848-1919), Derde Periode. Deel IV.* (Den Haag, 1962).

C. Smit, *Bescheiden Betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland (1848-1919), Derde Periode. Zevende Deel. Buitenlandse Bronnen* (Den Haag, 1971).

De Bescheiden Betreffende de Buitenlands politiek zijn digitaal raadpleegbaar op [\[www.inghist.nl/retroboeken/bupo14-19\]](http://www.inghist.nl/retroboeken/bupo14-19)

Staten-Generaal Digitaal “Parlementaire documenten uit de periode 1814 – 1995.”
[\[www.statengeneraaldigitaal.nl\]](http://www.statengeneraaldigitaal.nl)

Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal

- Vergaderjaar 1913 – 1914
- Vergaderjaar 1914 – 1915

Valk, J.P., M. van Faassen, *Dagboeken en aantekeningenvan Willem Hendrik de Beaufort* (Den Haag, 1993). [www.inghist.nl/retroboeken/beaufort/]

Kruizinga, S.F., *Aanteekeningen van Dr.C.J.K.van Aalst ten tijde van den Wereldoorlog*, [www.inghist.nl/retroboeken/vanaalst]

Vermelding Bescheiden Betreffende Buitenlandse Politiek van Nederland

Opgenomen in de voetnoten onder vermelding van “Bescheiden buitenlandse politiek”,
deel en corresponderend nummer.

Deel IV:

4. DE MINISTER VAN BUITENLANDSE ZAKEN LOUDON
AAN KONINGIN WILHELMINA, 25 juli 1914.
7. NOTULEN VAN DE BUITENGEWONE MINISTERRAAD, 27 juli 1914.
9. RESUMÉ VAN HET BESPROKENE TUSSEN DEN LEGERCOMMANDANT
VAN RIETSCHOTEN EN DEN COMMANDANT DER ZEEMACHT
IN NEDERLANDSCH-INDIË PINKE, 29 juli 1914.
11. DE GEZANT TE LONDEN DE MAREES VAN SWINDEREN
AAN DE FOREIGN SECRETARY SIR EDWARD GREY, 1 augustus 1914.
12. DE TIJDELIJKE VOORZITTER VAN DE RAAD VAN MINISTERS
CORT VAN DER LINDEN AAN DE OPPERBEVELHEBBER VAN
LANDEN ZEEMACHT SNIJDERS, 1 augustus 1914.
18. GEZANT TE BERLIJN GEVERS
AAN DE MINISTER VAN BUITENLANDSE ZAKEN LOUDON, 2 augustus 1914.
19. DE GEZANT TE BERLIJN GEVERS
AAN DE MINISTER VAN BUITENLANDSE ZAKEN LOUDON, 2 augustus 1914.
21. DE GEZANT TE LONDEN DE MAREES VAN SWINDEREN
AAN DE MINISTER VAN BUITENLANDSE ZAKEN LOUDON, 3 augustus 1914.
27. NEUTRALITEITSPROCLAMATIE, 4 augustus 1914.
32. DE GEZANT TE LONDEN DE MAREES VAN SWINDEREN
AAN DE MINISTER VAN BUITENLANDSE ZAKEN LOUDON, 5 augustus 1914.
38. NOTE VERBALE VAN DE BRITSE ZAAKGELASTIGDE
TE 's-GRAVENHAGE CHILTON, 5 augustus 1914
40. NOTE VERBALE VAN DE BRITSE ZAAKGELASTIGDE
TE 's-GRAVENHAGE CHILTON, 6 augustus 1914.
44. DE GEZANT TE LONDEN DE MAREES VAN SWINDEREN
AAN DE MINISTER VAN BUITENLANDSE ZAKEN LOUDON, 7 augustus 1914.
46. DE COMMANDANT DER ZEEMACHT IN NED.-INDIE PINKE
AAN DE GOUVERNEUR-GENERAAL VAN NED.-INDIE IDENBURG, 7 augustus 1914.

60. TELEFONISCHE MEDEDEELING VAN
HR. MS. GEZANTSCHAP TE BRUSSEL, 14 augustus 1914.
107. DE GEZANT TE BRUSSEL H. VAN WEEDE
AAN DE MINISTER VAN BUITENLANDSE ZAKEN LOUDON, 29 augustus 1914.
157. DE GEZANTSCHAPSRAAD TE BRUSSEL VAN VOLLENHOVEN
AAN DE MINISTER VAN BUITENLANDSE ZAKEN LOUDON, 24 september 1914.
193. DE MINISTER VAN BUITENLANDSE ZAKEN LOUDON
AAN DE GEZANTSCHAPSRAAD TE BRUSSEL VAN VOLLENHOVEN, 10 oktober 1914.

VII:

2. OPTEKENING VAN DE AMBTENAAR BIJ HET AUSWÄRTIGE
AMT LETTENBAUR, 10 februari 1915.
3. OPTEKENING VAN DE AMBTENAAR BIJ HET AUSWÄRTIGE
AMT LETTENBAUR, 20 februari 1915.
14. DE GEZANT TE 's-GRAVENHAGE VON KÜHLMANN AAN DE
RIJKSKANSELIER VON BETHMANN HOLLWEG, 29 augustus 1915.

Literatuur

- Abbenhuis, Maartje M., *The Art of Staying Neutral, The Netherlands in the First World War, 1914 – 1918*. (Amsterdam, 2006).
- Aerts, Remieg, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. (Amsterdam 1997).
- Broersma, M., “Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur” in: *Tijdschrift voor mediageschiedenis*, december 1999, 40-68.
- Cassar, George H., *Asquith As A War Leader*, (Londen 1994).
- Chapman, Jane, *Comparative Media History, An Introduction: 1789 to the Present*, (Cambridge, 2005).
- Cohen, Alexander, *Van Anarchist tot Monarchist*, (Amsterdam, 1936.)
[www.dbnl.org/tekst/cohe002vana01_01]
- Churchill, Winston, *The World Crisis*, (Londen 1931).
- Van Dieren, E., *Is “de Telegraaf” een ... Engelsche krant? Wie veroorzaakten den oorlog? Van welken kan dreig voor Nederland het meeste gevaar? [Etc.]*, (Amsterdam, 1915).
- Frey, Marc, *Der Erste Weltkrieg un die Niederlande, Ein neutrales Land im politischen un wirtschaftlichen Kalkül der Kriegsgegner*, (Berlijn, 1998).
- Ferguson, Niall, *The Pity of War, 1914 – 1918*, (Londen, 1998).
- Geudeker, Nienke, *Onafhankelijkheid en neutraliteit. De Nederlandse pers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een vergelijkend onderzoek naar De Telegraaf, de Nieuwe Rotterdamsche Courant en Het Volk*. (Utrecht 2004).
- Graaff, B.G.J., Duco Hellema en Bert van der Zwan, *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw*, (Amsterdam 2003).
- Hellema, Duco, *Buitenlandse politiek van Nederland, De Nederlandse rol in de wereldpolitiek*, (3de Druk; Utrecht, 2006).
- Hobson, John M. “The military-extraction gap and the wary titan: The fiscal-sociology of British defence policy” in: *The journal of European economic history; vol. 22* (1993) .
- Kissinger, Henry, *Diplomacy*, (New York 2004).

- Kamphuis, Piet, in: *The Journal of Military History*, Vol. 66. No.3 (2002). 865-866.
- Klinkert, W., *Het vaderland verdedigd : plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914*, (Den Haag, 1992).
- Liddell Hart, Basil Henry, *The real war 1914-1918*, (Boston 1963).
- Malcontent, Peter, "De CNN-factor. Humanitaire interventie en de macht van de Massamedia." in: Hellema, D., en H. Reiding, *Soevereiniteit en Humanitaire interventie, de geschiedenis van een tegenstelling*. (Amsterdam 2004).
- Moeyes, Paul, *Buiten schot, Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918*, (Amsterdam, 2005).
- Messinger, Gary S., *British Propaganda and the State in the First World War*, (Manchester 1992).
- Örvik, Nils *The Decline of Neutrality, 1914 – 1941. With special reference to the United States and the Northern Neutrals*, (Oslo, 1952).
- Pruntel, H., *Bereiken wat mogelijk is, Besluitvorming in de Brits-Nederlandse betrekkingen, 1914-1916*. (Enschede, 1994).
- Plemp van Duiveland, L.J., *Journalistiek in Nederland*, (Den Haag, 1924).
- de Ranitz, A., 'Met een pen en een potlood als wapen' *Louis Raemaekers (1869-1956), schets van een politiek tekenaar*, (Amsterdam 1989)
- Ritter, H.P., *De Donkere Poort: [etc.], Deel I*, (Den Haag 1931).
- de Rooij, Piet, *Republiek van Rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, (Derde druk; Amsterdam 2007).
- Rooij, Maarten, *Het Dagbladbedrijf in Nederland: een economisch-sociaal beeld*
- Rooij, Maarten, *Kranten dagbladpers en Maatschappij*, (Amsterdam, 1974).
- Schneider, Maarten, *De Nederlandse krant, Van 'nieuwstydinge' tot dagbladconcentratie*, derde druk. (Amsterdam, 1968).
- Smit, Cornelis, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899 – 1919) Eerste deel: het voorspel, (1899 – 1914)*, (Groningen, 1971).
- Smit, Cornelis, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899 – 1919) Tweede deel, (1899 – 1914)*, (Groningen, 1971).

- Smit, Cornelis, *Tien studiën betreffende Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, (Groningen, 1975).
- Stoelinga, Th.H.J., *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers maart 1917-maart 1918*, (Bussum 1967).
- Strachan, Hew, *The Outbreak of the First World War*, (Oxford 2004).
- Tamis, J.E., *Pruisische manieren, een onderzoek naar het overheidsbeleid ten aanzien van het dagblad De Telegraaf 1914-1915*. (Leiden, 1988).
- Tompson, J.L., *Northcliffe Pess Baron in Politics 1865-1922*, (Londen 2000).
- Tuyll van Serooskerken, Hubert P., *The Netherlands and World War I : espionage, diplomacy and survival*, (Leiden 2001).
- Tuchman, Barbera W., *The Guns of August*, (Londen 1964).
- Wijfjes, Huub, *Journalistiek in Nederland 1850 – 2000, Beroep, cultuur en organisatie*. (Amsterdam, 2004).
- De Vrankrijker, *Het Wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland*. (Amsterdam, 1950).
- Van Vredenburg, W.C.A., *De Buitenlandse politiek van Nederland, (Den Haag, 1918)*
- Wolf, Mariëtte, *Het Geheim van De Telegraaf, Geschiedenis van een krant*, (Amsterdam, 2009).

Illustratie voorblad:

Louis Raemaekers “Oogstmaand 1914”. in Ariane de Ranitz, 'Met een pen en een potlood als wapen', *Louis Raemaekers (1869-1956), Schets van een politiek tekenaar*. (Amsterdam 1989).